

ה-10 – הפרטנסי וה-15 – אפולינריס. דהיינו, מעל ל-18,000 איש בתקן מלא. עליהם נתוספו 22 גדודי חי"ר אוקסילירי (קוהורטות) ושישה גדודי פרשים (אלות), דהיינו, כ-20,000 איש, ועוד כ-11,000 קשתים רגליים ואלפיים פרשים מחילות ארבעה מלכים בעלי ברית ובתוכם 3,000 אנשי אגריפס, למעט הצרים על גמלא. סך צבא אספסינוס מנה אפוא כ-55,000 חיילים. אפילו אם נוריד רבע ממספר זה לתפקידי אבטחה עורפיים ולשרותים שונים, הרי שנותרו בידו יותר מ-40,000 חיילים למצור על גמלא.

גמלא, שגודלה היה כ-180 דונם, לא יכלה להכיל אוכלוסיה העולה על 5,000 נפש, מהם רק כ-1,000 אנשי מלחמה. באם נוסיף עליהם 4,000 לוחמים מבחוץ, נמצא, כי כ-5,000 מגינים ניצבו מול כ-40,000 לוחמים.

האופן שבו מתאר יוסף בן מתתיהו את גמלא, מצא את אישורו המלא בחפירות שנערכו בידי שמריהו גוטמן. מהתיאורים עולה, שהרכס הצר של גמלא המוקף מצפון, ממערב ומדרום בגאיות עמוקים, היה נוח מאד להגנה. ברם, חרף תנאי השטח הקשים יכלו הרומאים להקיף את גמלא בטבעת מצור הדוקה של 5 ק"מ, ולהקצות 20,000 חיילים נוספים למשימות אחרות. יש בכך להמחיש את העדיפות המספרית המוחלטת של חיל המצור ויתרונותיו הטקטיים שנבעו מכך.

הטווח היעיל המירבי של מכונות היריה הרומיות היה בקצה שלוחת דיר קרוח. העמדות היו נוחות להגנה מפני התפרצות המגינים ונמצאו מחוץ לטווח הירי שלהם. מערכת "עמדות האש הארטילרית" לאורך החזית הדרומית היתה במקום פחות נוח. אך גם כאן ניתן היה להציב את הקטפולטות ואת הבליסטראות בטווח יעיל מאחורי המצוקים שמעל לנחל דליות בגובה של 250 מ', ולכסות את המחצית הדרומית של גבעת גמלא באש תכליתית. שלושת הלגיונות הופעלו יחדיו כנגד העיר. הלגיון ה-5 פעל באגף ימין של האוכף המזרחי, הלגיון ה-10 משמאלו והלגיון ה-15 הופעל לאורך החומה הדרומית, דהיינו במקום הרחב והנמוך ביותר של העיר. לשם כך הוא נאלץ לבצע בשלב ראשון עבודות הכשרת קרקע ניכרות (מלח' ד, 13).

קשה לומר באם שלוש הפרצות אשר הובקעו בחומות, לאחר שהמגינים נהדפו לתוך העיר, הובקעו בגזרה של כל אחד מן הלגיונות. החפירה העלתה עד כה פירצה ברורה אחת בלבד בחומה המזרחית, אך איננו יודעים לאיזה שלב ליחסה (החלק הדרומי של העיר טרם נחפר).

מתאור המאורעות ניתן לכאורה להבין, שהתוקפים חדרו מדרום. ברם, אין הדבר מחויב המציאות.

הפריצה הרומית הראשונה נסתיימה בכשלון חרוץ: המדרגות שעליהן נבנו הבתים, שישמשו מערך בלימה מעולה. כאשר ניסו הרומאים להעפיל אל העיר העליונה, קרסו גגות הבתים השטוחים מכובד החיילים החמושים וקברום תחתם (מלח' ד, 17 ואילך). אספסינוס עצמו כמעט שנלכד בתוך העיר. בסערת הקרב הוא נותר לפתע מבודד מגוש הלוחמים העיקרי. הוא נהדף במעלה העיר כשהוא מוגן על-ידי כוח מצומצם. בצר להם, יצרו הרומאים "צב", דהיינו גוש מלוכד של לוחמים, שהצמידו את מגיניהם מעל לראשיהם, בעוד שהשורות החיצוניות סככו במגיניהם הארוכים על גופות החיילים בגוש המלוכד. בעזרת "מבצר חי" זה נסוגו אספסינוס ואנשיו עם אבדות לא גדולות.

המפלה הגדולה ונטישת המפקד גרמו לתחושת תבוסתנות בקרב התוקפים, שציפו לנצחון מהיר. זאת ועוד, הם ביקשו להפגין בפני אגריפס, שהיה בוודאי נחות בעיניהם, את הדרך שבה יש לכבוש עיר בהסתערות פתע, ללא צורך במצור ממושך. אספסינוס ראה צורך לכנס את גייסותיו ולעודדם. הוא ניסה להשיב לכוחותיו את בטחונם בצינו, כי

אבן קלע בחומת גמלא בעת חשיפתה

הכשלון לא בא בעקבות "...חולשה שלנו ולא בשל גבורת היהודים אלא... קשיי השטח". הוא לא שכח עם זאת לציין את גבורת האויב באומרו כי "חוסר הזהירות במלחמה והתעוזה המטורפת", הם שמאפיינים את לחימתם של היהודים, הם זרים לנו (לרומאים), ואנו חבים את הצלחותינו למיומנות המקצועית ולמשמעת.

אחר-כך נתחדש המצור ביתר שאת, לאחר שליהודים ניתנה שהות לסתום את הפרצות ולשקם את הביצורים. בתשיעי בתשרי, כארבעה שבועות לאחר שהגיעו הרומאים, הצליחו שלושה חיילים מן הלגיון ה-15 להתגנב בחשאי אל מרגלות "מגדל בולט אשר ניצב מולם". היתה זו שעת טרם דמדומי שחר, והחיילים הצליחו לערער את יסודות המגדל ולגרום להפלתו (מלח' ד, 62 ואילך). במבט ראשון היינו מבקשים לזהות את זירת המעשה עם המגדל הבולט היחיד שנשתמר בחומה המזרחית, כפי שמתגלה לעינינו לאחר חפירתו בידי ש. גוטמן. אלא שהתמונה הארכיאולוגית איננה זהה עם התיאור של יוסף, המתבסס ככל הנראה על עדי ראיה כי הלגיונרים – "התחילו לקעקע את יסודותיו (של המגדל) בסתר... והצליחו... להסיר ולגלגל הצידה חמשת האבנים העיקריות... ובעקבות זה המגדל התמוטט לפתע וקבר את השומרים בראשו תחתיו". אמנם גם המגדל שנתגלה הוא תוספת לחומה המזרחית, אך אין כל רמז להתמוטטותו על-ידי הסרת אבני היסוד.

אין להניח כי במשך התקופה הקצרה של כחודש ימים מאז תחילת המצור, הוחלף הלגיון ה-15 ועבר מגזרתו לגזרה אחרת, ונראה שהוא צר על החומה הדרומית. אין לקבוע שלוש גזרות לגיונריות בחזית האוכף, שרחבה כ-300 מ'. על-פי התיאור קרוב לוודאי שהוקצו שני לגיונות לגזרה זו: הלגיון ה-5 וה-10, ושניהם יכלו להפעיל בעת ובעונה אחת

לכל היותר רק שליש מכוחותיהם לפריצה ולחיפוי. לפי חישוב זה 4,000 איש נערכו מול 300 מ' של חומה, ז"א שמול כל כ-1 מ' ניצבו 13 איש. מערך צפוף זה איפשר יצירת עומק ניכר. שני שליש מן הלגיונות היו חייבים, לפי פריסה זו, להישאר מאחור, בהעדר יכולת התפרסות בחזית האוכף. מכאן נראה שוב שהפריצה היתה מדרום. מן הדין להצביע על עובדה החוזרת על עצמה בתולדות המלחמות. לא פעם יוזמה של הדרגים הנמוכים ולא דווקא התכנון במפקדות הגבוהות והמשניות היא שמסייעת להשגת הכרעה. כך אירע במצור על ירושלים בשנת 70, כאשר קומץ חיילים חדר ביוזמתו לתחום הר-הבית וסלל בכך את הדרך לכיבושו, וכך היה הדבר גם בגמלא. אלא שהרומאים למדו את לקח תבוסתם הקודמת. הם ויתרו על פריצה מיידית לעיר והסתפקו באבטחת הגישות והפירצה, לא לפני שבלמו את התפרצות היאוש האחרונה של מגיני העיר שנועדה בוודאי להדפם בנסיון לסתום את הפרצות. במאבק זה נספה יוסף, אחד משני מפקדי העיר. אחר-כך מת גם המפקד השני מפצעים שנפצע עוד קודם לכן. בשעת מבחן עליונה זו נותרה העיר ללא פיקוד בכיר. בעת שבגמלא שררה מבוכה כללית, ערך אספסינוס הכנות מדוקדקות לכיבוש העיר. הוא החליט על הסתננות חשאית מבעד לפירצה והסתערות על העיר. הפיקוד הוטל על טיטוס בנו.

פרטי הקרב האחרון מובאים במלואם על-ידי יוסף בן מתתיהו. בגמלא, כמו במצדה, מודגש, כי הרומאים הסתייעו באיתני הטבע. במצדה שילחה הרוח את הלהבות, ממכונות הירי הרומיות שהוצתו בידי היהודים – לעבר חומות העץ שהוקמו מאחורי הפירצה. בגמלא שיבשה הרוח את יעילות מטחי החיצים שירו המגינים, שנתקבצו בראש הצוק, ואפילו הקשו על עמידתם האיתנה. אלמלא הרוח העזה, שהיתה בעוכרי המגינים, היה ודאי המצור מתארך בהרבה. לכאורה, לפנינו אולי "המצאה" של יוסף, שרצה לרמוז על "התערבות מגבוה" נגד הקנאים. ברם, בדרך כלל אין הוא מהסס לומר זאת כאשר הוא מבקש לגנות את אחיו היהודים ולציין, כי דרכם לא זכתה לברכת הקב"ה. זאת ועוד, בדותות מעין אלה הגורעות מהנצחון והתהילה של הרומאים, היו מסבכות ודאי את יוסף עם מיטיביו – הקיסרים הרומאים. ספק גם אם הדברים היו מגיעים לפרסום לולא היו מאושרים על-ידי המנצחים שהשתתפו במערכה. בעל כורחנו אנו מסכימים כי הדברים נכונים בעיקרם.

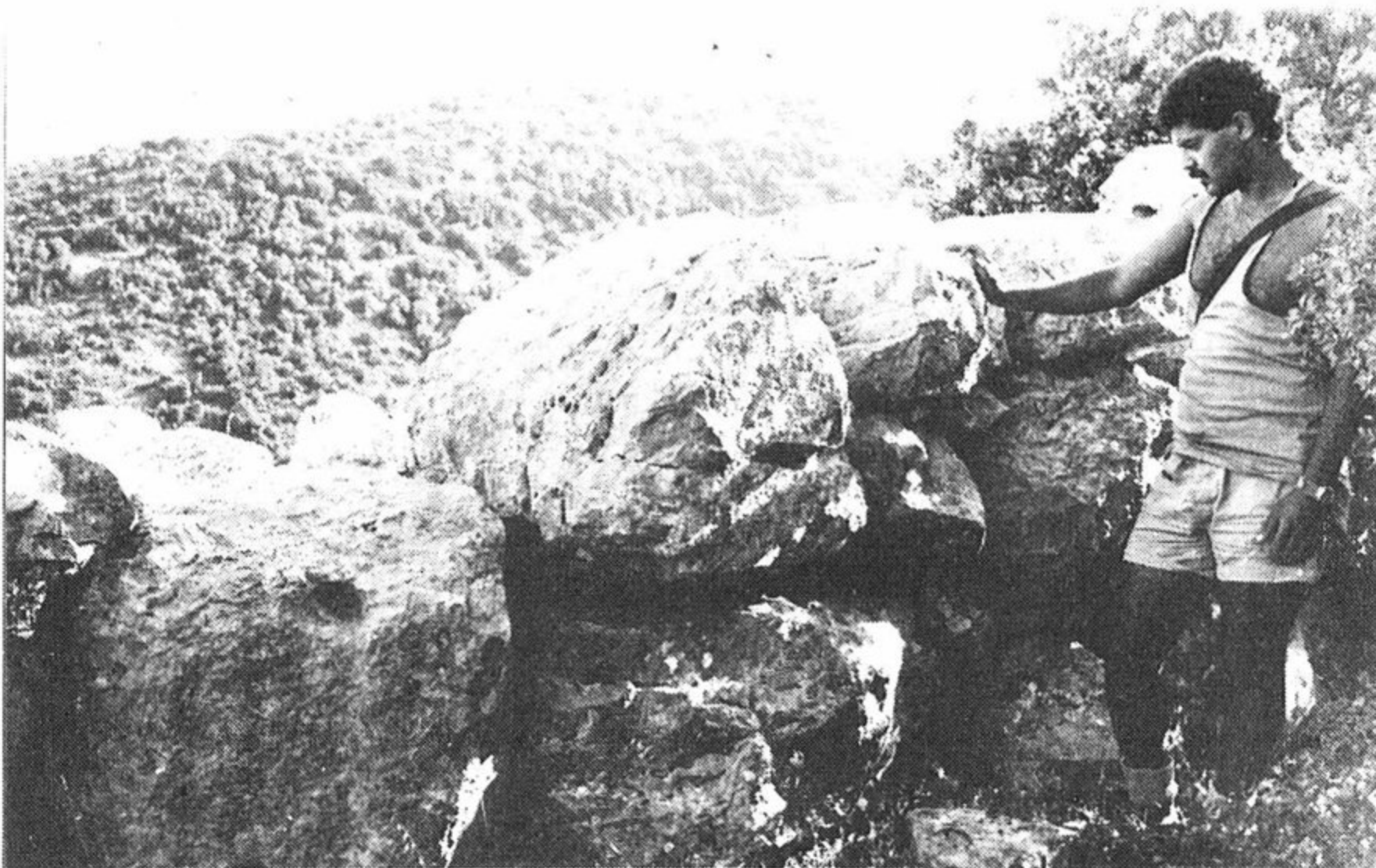
יום כיבוש גמלא היה בכ"ג בתשרי שנת 67 לסה"נ. שמונה חודשים לאחר תחילת המצור ומעל לחודש ימים לאחר הגעת הרומאים.

היטורים בגולן

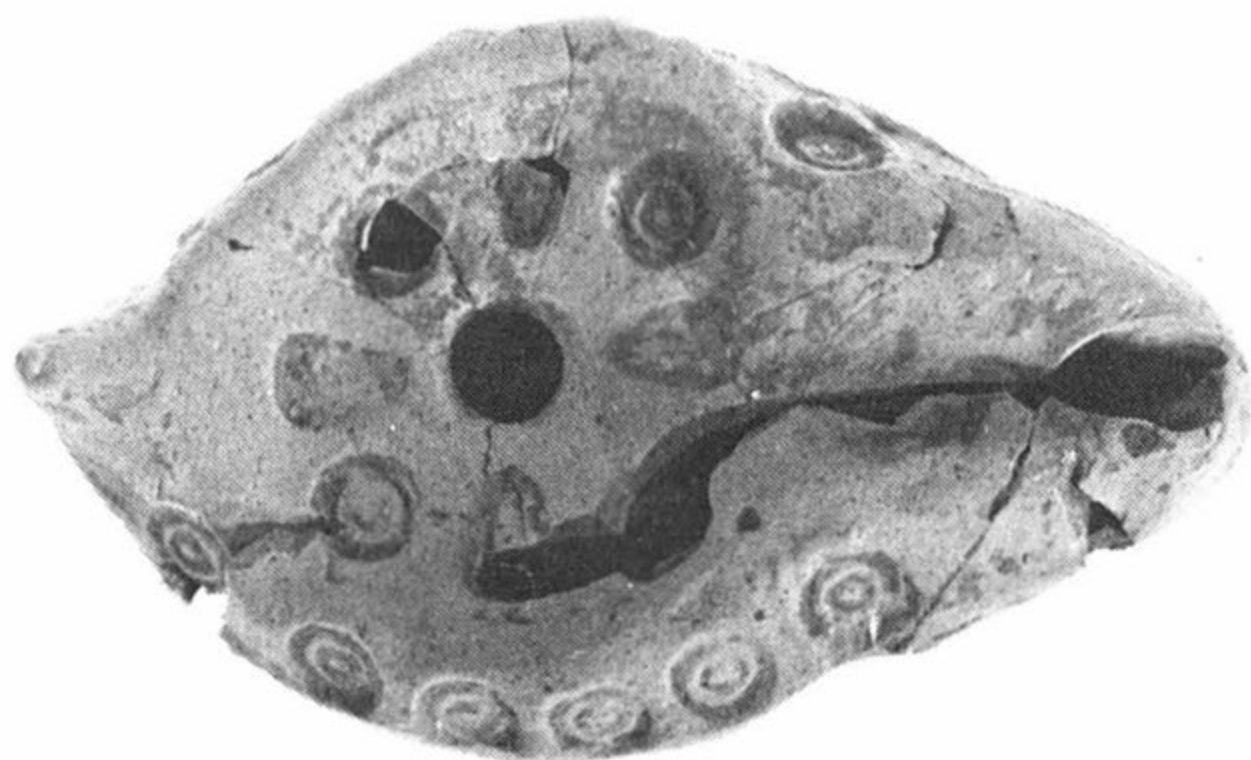
שמעון דר

היטורים היו שבטים ערביים הנזכרים במקרא כצאצאי ישמעאל, שמלכי ישראל הראשונים לחמו בהם. בראשית התקופה ההלניסטית התבססו היטורים בצפון – מהרי הלבנון, מול הלבנון והחרמון – ועד לצפון הגולן. במאה השנייה לפסה"נ יסדו היטורים ממלכה בשם כלקיס, שמרכזיה היו בבעל בק ובמגדל ענג'ר שבבקעת הלבנון. התרופפות הממלכה הסלבקית הפגישה את שליטי החשמונאים והיטורים באזור הגולן והחרמון. היטורים, היהודים והנבטים הדרומיים ניסו לנצל את החלל שנוצר עקב התרופפות השלטון ולהתבסס בתחומי אגן דמשק, פיניקה הדרומית והגולן.

יהודה אריסטובולוס הראשון גייר חלק מהיטורים. הגיור כלל את המנהיגות והשכבה השלטת, ובעקבותיה הלך חלק מהעם היטורי. אינטרסים פוליטיים משותפים וקרבת דם בין היטורים לבית חשמונאי הביאו בהמשך לשיתוף פעולה הדוק ביניהם. אחרוני החשמונאים התחתנו עם שליטי בית כלקיס היטורי וזכו לתמיכה צבאית בעת הנסיונות לכבוש השלטון מידי בית אנטיפטר. שיתוף הפעולה בין הצדדים לא פסק גם לאחר פלישת רומא וביטול העצמאות של היחידות המדיניות השונות, והפיכתן למדינות חסות או לפרובינקיות. בתקופת בית הורדוס שרתו קצינים יטורים בכירים במינהל הממלכתי. נראה שהורדוס ואנשיו נתנו בהם אמון מלא והפקידו בידם את הפיקוד על יחידות צבא ומבצרים. פרק זמן ממושך התלבטו החוקרים היכן ובאיזה חבלי ארץ התרחש תהליך גיור

אתר יטורי בחרמון (בהר סנאים)

מנורת שמן מהמתחם
המקודש בהר סנאים

היטורים, והיכן היה מקום המפגש בין היהודים והיטורים. כיום יש באפשרותנו להסתייע בממצאים ארכיאולוגיים כדי להצביע על תחומי תפוצתם של היטורים. בסקרים שנערכו בחרמון ובגולן הצפוני התגלתה קבוצת כלי חרס מקומית שאותה אפשר ליחס ליטורים. כלים אלה מהווים משפחה טיפולוגית עצמאית, והשימוש בהם נמשך מאות שנים. בחרמון כלי-חרס אלה נפוצים ביותר, עובדה המתיישבת יפה עם המקורות ההיסטוריים המלמדים שהר החרמון שימש מעוז ליטורים.

גם בגולן הצפוני נתגלו כלי-החרס הנזכרים, בלמעלה מעשרים אתרים, ויתכן שהציר גשר בנות יעקב – נפח – קוניטרה שימש כגבול מנחה לתפוצה של הקראמיקה היטורית. באתרים שבהם נמצאו כלים אלה מצאנו גם עדויות נומיסמטיות מראשית בית תלמי וסלבקוס ועד לסוף התקופה הביזאנטית.

יש צורך בחפירות ארכיאולוגיות נוספות לקביעת הכרונולוגיה של כלי-החרס היטוריים, אך מותר להניח שליטורים, כדוגמת קרוביהם הנבטים, היתה תרבות חומרית עצמאית הנבדלת מסביבתה ועם זאת מושפעת ממסורות מקומיות ותנאי האזור. בשנים האחרונות נערך סקר ומחקר של ישובים יטוריים על החרמון ולמרגלותיו, שבמהלכו נתגלו אתרים רבים עם תרבות חומרית ייחודית באדריכלות, בחקלאות ובפולחן.

נמצאו עדויות להסתגלות מפתיעה לתנאים אקלימיים קשים, לפיתוח חקלאות הררית מפותחת ומעניינת, לבניית אבן מרשימה ולפולחן מגוון של מצבות אבן. פולחן הפוריות והשמש תפסו חלק חשוב באמונת היטורים, ומצאנו לכך עדויות ארכיאולוגיות.

קשרי היטורים והיהודים לא הצטמצמו לחרמון ולגולן בלבד, ויש עדויות לחיים משותפים בבקעת הלבנון ובסביבתה. בתקופת המשנה והתלמוד לוו קהילות ומשפחות יהודיות בתחומי התפוצה של היטורים, במדינת כלקיס לשעבר ובתחומי החורן, טרכון, בשן וגולן. אין סיבות להניח שחיים משותפים אלה לא הושפעו מהקשרים של ימים עברו, מתהליכי הגיור מהאינטרסים המשותפים לשני העמים.

ביבליוגרפיה

- ש. דר, "סקר ישובים קדומים על כתף החרמון", בתוך: החרמון ומרגלותיו, אפלבאום, ש. (עורך), הוצאת המדור הבין קיבוצי לידיעת הארץ, תל-אביב, 1978, עמ' 52 – 165.
- ש. דר, י. טפר "ישובי החרמון – סקירה ארכיאולוגית", בתוך: גולן וחרמון, א. דגני (עורך), אוניברסיטת ת"א (בדפוס).
- א. נשר, "יחסי יהודים ויטורים בתקופה ההלניסטית והרומית", קתדרה, 33 (1984), עמ' 18 – 41.

הגולן מהתקופה הביזאנטית ועד לזמן החדש

תולדות הגולן מן התקופה הביזאנטית ועד לזמן החדש לוטים בערפל. ככלל, ניתן לקבוע, שהיתה זו תקופת שפל בתולדות הגולן שהיה מיושב בדלילות (להוציא בתקופה הממלוכית).

מרבית הנוסעים ועולי הרגל שעברו בארץ-ישראל, פסחו על הגולן, בשל ריחוקו והסכנות הרבות שהיו כרוכות בסיור בחבל ארץ זה. הגולן היה נתון לשליטת הבדווים ופורעי חוק למיניהם, וידי השלטון המרכזי קצרו מלהושיע. זאת ועוד, באזור לא היו אתרים מקודשים לנצרות או אתרים מקראיים חשובים, והוא לא היווה, על כן, מקור משיכה לעולי הרגל, והידיעות אודותיו לוקות בחסר. אפילו סוקרי קרן המחקר הבריטית, שחקרו את ארץ-ישראל לאזוריה ביסודיות, פסחו על הגולן. את עיקר ידיעותינו על חבל ארץ זה אנו שואבים מג. שומכר, שחקר את הגולן בשלהי המאה ה-19, בעוד שהידיעות על התקופות שלפני כן, קטועות ומעורפלות.

התקופה הערבית הקדומה

בתקופה זו חלה ירידה בולטת במספר הישובים ברמת הגולן, שראשיתה עוד בשלהי התקופה הביזאנטית. מ-173 אתרים בתקופה הביזאנטית נמצאה עדות לקיומם של 12 ישובים בלבד בתקופה הערבית. נראה שהדבר נבע מסיבות כלכליות ובעיקר ממלחמות וחדירת הבדואים, ומחילופי השלטון, שגרמו לאבדן השווקים ליצוא השמן – ענף הכלכלה העיקרי במרכז הגולן. בדרום הגולן, שכלכלתו התבססה על גידולי פלחה, הפגיעה היתה חמורה פחות ולאורך הדרך צמח – דמשק, המשיכו הישובים להתקיים – למעשה עד לזמן החדש.

כתובת ערבית שנמצאה ליד צמח מעידה על חציבת מעלה פיק בשנת 692 לסה"נ. העיירה פיק הפכה לאחר הרס סוסיתא ברעש האדמה של 747 לסה"נ לבירת הגולן. בכפר נמצאו עשרות כתובות ערביות שלא פוענחו. בפיק התקיימה קהילה יהודית במאה השמינית לסה"נ. מעידים על כך שרידי בית כנסת ובהם משקוף עם מדליון המעוטר במנורה, שופר ומחתה, וכן עמוד שעליו חרות מנורה והכתובת "אנה יהודה חזאנה". תעודות כנסייתיות מזכירות מנזר נוצרי בחספין במאה השביעית ובסביבות פיק במאה העשירית לסה"נ. נראה שבישובים שנותרו לפליטה מאירועי המאה השביעית, שרדה האוכלוסיה המקורית (הנוצרית והיהודית), ונוספו לה אלמנטים ערביים נוודיים, שעברו בהדרגה להתיישבות קבע. פער ישובי חריף נמצא בתקופה העבאסית והפאטימית – החל מאמצע המאה ה-8 ועד לשלהי המאה ה-13; הדבר נבע אולי מירידתה של ארץ-ישראל בעקבות העברת מרכז הח'ליפות לבגדד.

מאמר זה מבוסס על חומר שהועמד לרשותנו על-ידי צבי מעוז (הגולן עד לתקופה הממלוכית) ויהודה רות (מהתקופה העות'מאנית עד ימינו).

התקופה הממלוכית (מאות 13 – 14 לסה"נ)

בתקופה הממלוכית חלה פריחה ישובית מחודשת ברמת הגולן. המבנים הביזאנטיים שוקמו, הוקמו מבנים חדשים ולעתים חלו שינויים בתכניות הישובים. מתקופה זו נמצאו כלי חרס מזוגגים רבים בצבעים ירוק, חום וצהוב וכן כלי יבוא. הקרמיקה המקומית עשויה ביד וצבועה בדגמים גיאומטריים בצבעי אדום-חום על רקע צהוב. בדרום הגולן נמצאו כתובות אחדות מתקופה זו שעדיין לא פוענחו.

ראויים לציון הח'אנים שנבנו בתקופה זו לאורך דרכי הדואר הממלוכיות שקישרו את מצרים עם דמשק. ח'אנים שנשתמרו היטב נמצאו בח'אן אל עקבה (תאופיק התחתונה), ח'אן ג'וחדר, ח'אן ג'יסר בינאת יעקוב וח'אן דוויר. הח'אנים בנויים כמצודות שלהן שער מבוצר בתוך מגדל. על השער מופיעה לעתים כתובת מונומנטאלית. במרכז הח'אן חצר גדולה וסביבה אולמות מקומרים וחדרים.

האתר הבולט ביותר בגולן מהתקופה האיובית-ממלוכית הוא מבצר סובייבה (קלעת נמרוד). על-פי הכתובות שנמצאו בו, הוא נבנה בין השנים 1226 – 1260 בידי עות'מן א' סעיד וביברס להגנת הדרך מצור לדמשק, והגנת הגבול מול ממלכת הצלבנים. הביצורים כוללים טבעת חיצונית ובה מגדלים רבועים וחצי עגולים – בעיקר כלפי דרום, וכן שני מבצרים פנימיים בקצה המערבי ובקצה המזרחי המשולבים בטבעת החיצונה.

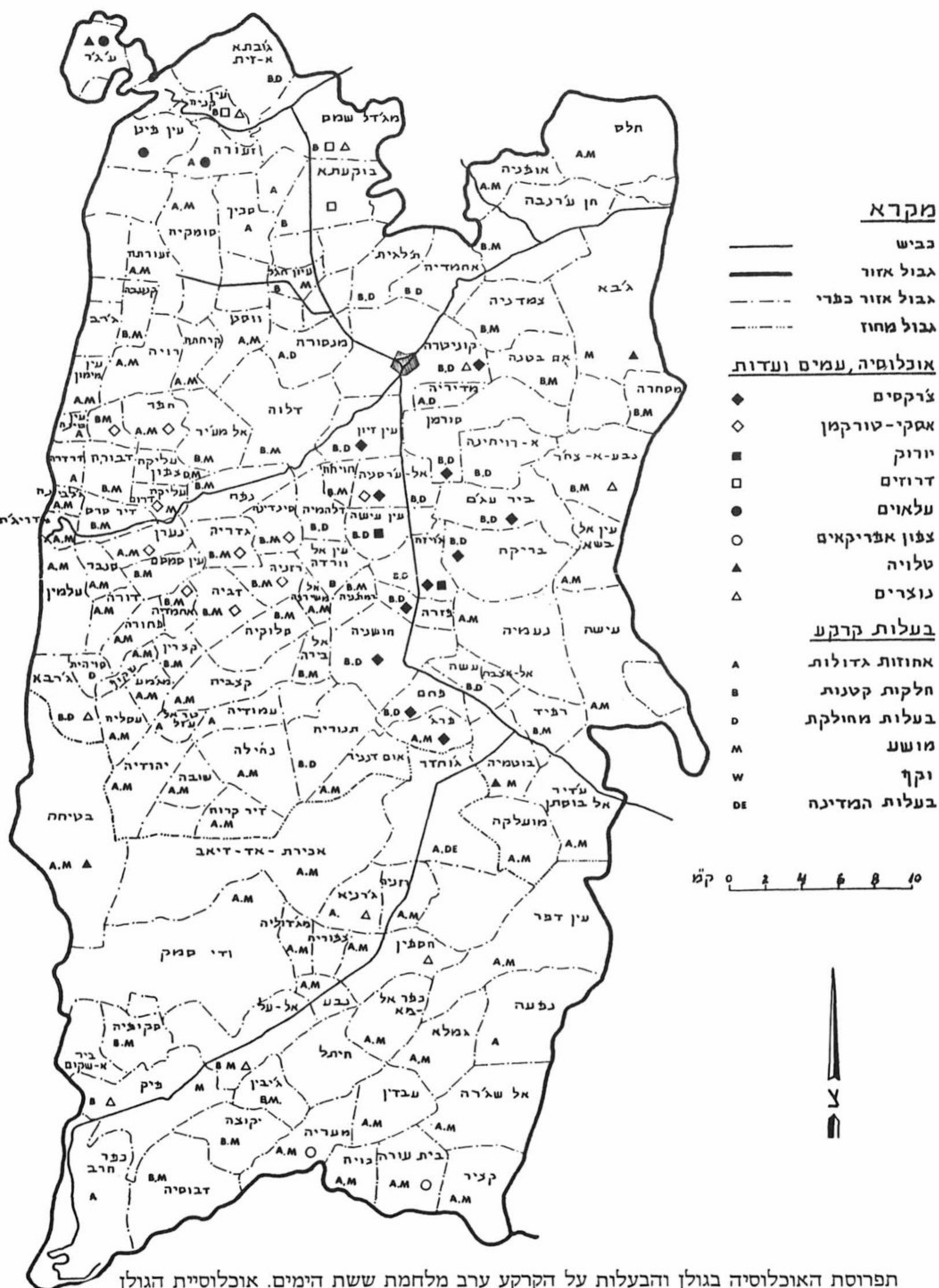
גם חומת העיר בניאס היא בעיקרה מן התקופה הממלוכית. מהיקף החומה נשתמרו הגזרה המזרחית ובה שלושה מגדלים והגזרה הדרומית ובה מגדל השער. התקופה הממלוכית בגולן עדיין לא נחקרה. שרידיה ניכרים בשטח, אך מהותה ההיסטורית-ישובית וכלכלתה לא נתחווה כל צורכם.

מהתקופה העות'מאנית ועד ימינו

בשלוש מאות שנות השלטון העות'מאני הפכה סוריה לפרובינציה נדחת וחסרת חשיבות. היתה זו תקופה של ירידה משקית וכלכלית מתמדת. האוכלוסיה הלכה ונצטמצמה ושטחים נרחבים ובהם הגולן התרוקנו מתושבים ונפלו לידי שבטי הבדווים. מדוכאים על-ידי פקידות מושחתת ובעלי האחוזות הפיאודליים, הפסיקו האיכרים לעבד את האדמות והסתפקו ביבולים דלים שאך בקושי סיפקו את צרכיהם הראשוניים. במידה שכלכלת הארץ לא שותקה לחלוטין, הכנסותיה לא באו מהחקלאות – אשר בתקופות של שגשוג היוותה את עיקר עושרה של סוריה – אלא מהמסחר שעבר דרך הערים הגדולות.

רמת הגולן היתה בתקופת השלטון העות'מאני מחוז ספר קטן ונידח שכלל רק כ-1,500 קמ"ר מתוך 181,334 קמ"ר. בדומה לדרומו של עבר-הירדן המזרחי, הוא נחשב לאזור הפקר. מלבד הר הדרוזים היו למעשה הגולן והבשן ריקים מתושבי קבע. האדמות הפנויות הפכו ל"ג'פתליק", דהיינו עברו לרשות הסולטן ושבטים בדווים השתלטו על שטחים נרחבים.

הראשונים אשר חדרו מחדש לצפון רמת הגולן היו הדרוזים, בעיקר משנות ה-40 של המאה הי"ט ואילך (ר' מאמר), ואחריהם הצ'רקסים. שבט קווקזי זה אשר נלחם בגבורה נגד מסעות הכיבוש של הצארים הרוסים, ונרדף בגלל דתו המוסלמית, נמלט ברבבותיו ומצא לו מקלט בחלקים השונים של הממלכה העות'מאנית. הרעיון להעביר אלפים אחדים של צ'רקסים מבולגריה לרמת הגולן היה מוצלח ביותר. הצ'רקסים שרתו בנאמנות את המדינה המוסלמית שנתנה להם חסות וכלוחמים עזי נפש היו מסוגלים להדוף את הבדווים, שאת מקומם היו צריכים לרשת באזור הצפוני-מערבי של הרמה. בעזרת המתיישבים הצ'רקסים התגבש המרכז האדמיניסטרטיבי של האזור בקוניטרה.

תפרוסת האוכלוסיה בגולן והבעלות על הקרקע ערב מלחמת ששת הימים. אוכלוסיית הגולן מנתה כ-100 אלף נפש, מהם כ-80% מוסלמים. המיעוטים התרכזו בעיקר במרכז ובצפון הגולן.

אל על — כפר מוסלמי אופייני בגולן. בנוי בחלקו באבני בזלת עם שרידים קדומים בשימוש משני

הכפרים הצ'רקסיים שהיו דרומית מהעיירה התרחבו אך מעט, בהשוואה לכפרים הדרוזיים, ואף אחד מהם לא מנה יותר מ־500–600 נפש. עודף האוכלוסיה של הכפרים נקלט בקוניטרה, שבה היוו הצ'רקסים רוב עוד בתקופת המנדט הצרפתי — או שנשאר בשרות קבע של המשטרה והצבא.

הצ'רקסים היוו את המיעוט הלאומי הגדול ביותר בגולן, ולפני מלחמת ששת הימים נאמד מספרם ב־20,000 נפש בערך. השפעתם בעיצוב דמותה של ההתנחלות המחודשת בגולן — בחקלאות, ברמת החיים ואף בשטח הצבאי-משטירתי — עלתה בהרבה על מספרם. בראשית התיישבותם הצליחו להשתלט על הבדווים ולהדוף אותם מזרחה ודרומה; אחרי התבססותם בכפריהם שרתו בניהם ביחידות נפרדות צבאיות ומשטרתיות בצבא התורכי, בז'נדרמריה הצרפתית (בתקופת המנדט) ובצבא הסורי. נאמנותם הבלתי מסוייגת למשטר הסורי העצמאי והעובדה שבניהם השתתפו במלחמת ששת הימים לצד הסורים, אילצו אותם לנטוש את כפריהם ולעבור לסוריה כפליטים.

בעוד שנסיבות התנחלותם של הדרוזים והצ'רקסים בגולן ברורות למדי, המידע על יישוב הגולן בידי תושבים ערבים לוקה בחסר, אף שאלו הפכו במשך מאת השנים האחרונות לרוב בגולן. נראה שהיה קשר בין כוונת השלטונות ליישב מחדש את אדמות הגולן השוממות, לבין תנועת ההתנחלות של מחוסרי קרקע ערבים, לא רק מיתר המחוזות של סוריה, אלא אף מהשומרון.

המתנחלים המוסלמים לא בנו לעצמם כפרים חדשים, אלא נאחזו בחורבות ביזאנטיות או צלבניות. עברו שנים אחדות עד שהתקינו לעצמם בתים ועזבו את האוהל הבדווי המסורתי שגרו בו אחרי שנעשו פלאחים.

לפי הנתונים של שומכר היו בשנות ה־80 בגולן (כולל מיעוטים) — 11,200 תושבי קבע, לעומת 8,300 בדווים, ועוד 5,750 בדווים שעלו צפונה מהמדבר רק בעונות החורף. נתון זה משקף את משקלם של הנוודים לעומת ישובי הקבע, שהיו עדיין צעירים ובתהליך התהוות.

מתקופה זו ועד לסוף המאה, המידע לוקה בחסר. בעוד שלאזור החוף והערים הגדולות חדרה ההשפעה המערבית, נשארו אזורי הספר מסוגרים. ההתפתחות הטכנולוגית והחידושים בחקלאות, בתעשייה ובאמצעי התחבורה היו מהגולן והלאה והוא נותר מנותק מהעולם החיצון. התגבש מעין מעגל משקי-כלכלי סגור, ורמת החיים נותרה בשפל המדרגה. משקים הבנויים על אספקה עצמית נמצאו עדיין בגולן (המזרחי בעיקר), אפילו לאחר מלחמת ששת הימים.

בסוף המאה ה-19 חל שידוד מערכות בבעלות על הקרקע בגולן. יותר משליש האדמות הפוריות בגולן הדרומי הפכו לאחוזות גדולות. בעלי הקרקעות היו פקידים ממשלתיים לשעבר, חוכרי מיסים, בעלי זרוע ויחוס משפחתי. רבים מעניי הכפרים והבדווים שפרנסתם נתקפחה, הפכו לאריסים.

התהוות האחוזות יצרה אפשרות של רכישת קרקעות מידי הבעלים שישבו בערים. במציאות זו פעלו הגורמים היהודיים שניסו להאחז בגולן, כגון אגודת "בני יהודה" (1887), "חובבי ציון" (1894) וחברת יק"א. בין הגורמים לכשלונם היה המצב הירוד של האוכלוסיה והעדר תשתית מינימאלית של שרותים ציבוריים.

כאשר הוחל בשלהי המאה הקודמת בתכנון קו רכבת מחיפה לדמשק, לא נתקבלה הצעתו של שומכר להעביר את תוואי הרכבת מצמח לאורך החוף המזרחי של הכנרת ומשם דרך ואדי סמך לרוחבם של הגולן והחורן. התוואי נבנה כידוע דרך בקעת הירמוך ועקף את הגולן מדרום, ללא אפשרות קשר אליו.

המנדט הצרפתי לא עשה דבר לפיתוח הגולן והחורן. לכך נתוסף הקרע שבין הדרוזים בהר הדרוזים לשלטון הצרפתי, אשר מצא את ביטויו בהתקוממויות ובמרירות. מפעולות העונשין הצבאיים סבלו לא אחת גם תושבי הגולן.

כאשר הגיעו פלאחי הגולן בתקופת המנדט לעודף של תוצרת חקלאית בתבואה ובבקר לבשר, הם מצאו שוק לתוצרתם, לא בערי סוריה והלבנון, אלא דווקא מעבר לגבול – בארץ-ישראל. ליד כביש אל-חמה שבקרבת צמח, הוקמה תחנת הסגר גדולה לבקר ולצאן שהובא מהגולן. בתחנת הרכבת של צמח עברה תבואה "חורנית" למכביר – בעיקר בשנות יבולי ברכה – והתוצרת נקלטה בשוקי הארץ, שנתרחבו עם גידול האוכלוסיה והעליה המתמדת ברמת החיים.

* * *

צורתו ואופיו של הישוב בגולן ערב מלחמת ששת הימים נקבעו באופן השתלבותו ברפובליקה הסורית. לכאורה חל שידוד מערכות בפיתוח האזור: כביש ראשי חצה את הגולן מצפון לדרום; עמודי חשמל וטלפון קישרו את הכפרים עם העולם החיצוני ומגדלי מים הוקמו לצידו הכבישים; הישובים המרכזיים התפתחו וכמה מהם, כגון אל-על וחיספין, הפכו לעיירות של ממש. רוב הבתים נבנו מחדש מאבני הבזלת השחורות ורבעים שלמים היו בעיצומה של בנייה.

בפועל נועדה "קדמה" זה לתכלית אחת ויחידה: שיכלולו והתעצמותו של המערך הצבאי נגד ישראל. ההשקעות בתשתית נעשו רק באותם כפרים שיכלו לשמש בסיס אספקה לחיל המצב או כמחנה צבאי, ששרתו את "מכונת המלחמה הסורית". ההשקעות העצומות פסחו על אותם כפרים נחשלים ומוזנחים שהיו מרוחקים מהכביש ה"אסטרטגי". הללו נותרו במצבם העלוב כמימים ימימה. ניגוד תהומי זה שנפער בין ה"חזית" ל"עורף" היה אולי בין הגורמים לכך, שאחרי התמוטטות מערך ההגנה הקדמי, נטשה האוכלוסיה האזרחית את הגולן בבהלה.

המערכה לכיבוש הגולן במלחמת ששת הימים

אריה יצחקי

מאז חתימת הסכם שביתת הנשק לאחר מלחמת השחרור השקיע הצבא הסורי משאבים רבים בביצור רמת הגולן. הגבול שנמשך לאורך 77 ק"מ מרמת הבניאס בצפון ועד אל-חמה בדרום, עבר רובו ככולו למרגלות רכס הגולן. הרמה התנשאה כחומה בצורה ומאיימת מעל ליישובים העברים למרגלותיה ושלטה עליהם ללא מיצרים (להוציא קטע אחד בגזרת כפר הנשיא – אלמגור).

הסורים החזיקו בגולן כ־15,000 חיילים, שריון רב וארטילריה מסוגים שונים, שסיכנו את ישובי הגליל. יתרונם של הסורים בשליטה הטופוגרפית ובעוצמת האש, נוצל עד תום להתגרריות אין ספור. כבר בתחילת שנות ה־50 ניסו הסורים למנוע מישראל את עיבוד החלקות שבאזורים המפורזים, את הדייג והשייט בצפון־מזרח הכנרת, והפגישו לא אחת את ישובי הגליל. זכורה במיוחד ההפגזה הכבדה ב־6.11.58, שזכתה לכינוי "הפגזת האלף" וזאת משום שתוך שעותיים ירו הסורים אלף פגזים על ישובי בקעת החולה וגרמו להם נזקים כבדים. התקריות החמירו בשנות ה־60, כאשר ניגשה סוריה להטיית מקורות הירדן, וצה"ל ניסה לסכל את הדבר ("המלחמה על המים"). בתקופה זו הקפידה ישראל לממש את ריבונותה באזורים המפורזים; החריש בחלקות המסוכנות בוצע בטרקטורים

למעלה: מבט לעבר עמק החולה מעמדות הסורים בתל עזויאת

משוריינים, תחת אש כבדה, ועלה לא אחת בקורבנות. התושבים בקו העימות נאלצו לחיות לעתים שבועות ארוכים במקלטים. הישוב שהפך לסמל היה קיבוץ גדות, שנהרס פעמיים בהפגזות הסורים ונבנה מחדש.

מתחילת שנות ה-60 תגברו הסורים את הערכותם בגולן. הם הקימו מחנות רבים ומוצבים חדשים ובנו כפרים צבאיים בקו הראשון, שבהם יושב כוח מיוחד, הוא "המשמר הלאומי", שחייליו גרו בחזית עם משפחותיהם. פותחה רשת הכבישים ושוכללה אספקת המים לצורכי הצבא הסורי בחזית הגולן. האזור, המצטיין בפוריותו ובנתוניו החקלאיים, לא עובד כמעט. תושביו הועסקו לעומת זאת, בבניית ביצורים ובמתן שירותים למחנות הצבא.

ערב מלחמת ששת הימים השלימו הסורים בניית מערך הגנה שכלל שלושה קווי ביצורים, לפי הדוקטרינה הצבאית הסובייטית, ובהדרכת קצינים רוסיים: הקו הראשון הוקם על המדרגה הראשונה של רכס הגולן וכלל עשרות מוצבים שבהם עמדות מבוצרות, בונקרים ומצדיות יצוקות בטון מזוין שעובי קירותיהם עד 1.5 מ'. רשת תעלות מחופות קישרה בין העמדות, ובין המוצבים הסמוכים. המוצבים הוקפו בגדרות תיל סבוכות, ובשדות מוקשים נרחבים. הם היו ערוכים במקבצים לחיפוי הדדי. במוצבים מוקמו כמה עשרות טנקים ישנים, ששימשו כעמדות פלדה. מבני המגורים של החיילים היו סמוכים למוצבים, ואף הם היו מבוצרים ומוגנים. בשטח הוקמו מחסני תחמושת ואספקה עצומים בהיקפם ומוגנים היטב.

במרחק שלושה ק"מ מזרחה הוקם קו הגנה שני שכלל מוצבים נוספים ומתחמים שבהם מגננים נגד טנקים. במגננים שולבו תותחי נ.ט. משחיתי טנקים וטנקים. הקו השני חלש על קו ההגנה הראשון ואויש בידי יחידות מחטיבות החי"ר. האזורים שקישרו בין שני קווי המתחמים נזרעו בשדות מוקשים והוקמו בהם מכשולים נגד שריון (לפי ההערכה היו ברמת הגולן כ-300,000 מוקשים מסוגים שונים שפינויים לא נסתיים למעשה עד היום, חרף המאמצים הרבים שהושקעו בכך).

הקו השלישי הוקם כ-15 – 20 ק"מ מזרחה. תפקידו היה להגן על צומתי התחבורה העיקריים רפיד, קוניטרה ומסעדה, והוא אויש רק בימי חרום.

בעקבות המתיחות והכוננות, נערך הצבא הסורי בגולן ביוני 1967 כמעט במלוא עוצמתו. בקו המוצבים הראשון נפרסו חמישה גדודי המשמר הלאומי, בקו השני חמש חטיבות חי"ר, בקו השלישי חטיבת חי"ר וגדוד סיור ובעורף במרחב דמשק – סעסע שתי חטיבות שריון וחטיבה ממוכנת.

בסה"כ מנה הכוח הסורי 268 טנקים ועוד 30 טנקים גרמנים ישנים מחופרים בעמדות הקו הראשון. הוא הסתייע בכוח ארטילרי, שכלל 40 סוללות (240 קנים ארטילריים) ובתוכם תותחים חדישים בקוטר 130 מ"מ וקטיושות. לפי הדוקטרינה הסובייטית, ניתנה עדיפות לארטילריה והתותחים רוכזו בריכוזים גדולים. בגזרה המרכזית בלבד היו 120 קנים. מפקד החזית הסורית היה עמיד (אלוף) אחמד אל-מיר. המפקדת הקדמית היתה במחנה עליקה והמפקדה העורפית בקוניטרה.

המאמץ העיקרי של צה"ל כוון נגד החזית המצרית, ובחזיתות הסורית והירדנית נותרו כוחות קטנים יחסית. תחת פיקודו של אלוף פיקוד הצפון דוד אלעזר היו שתי חטיבות חי"ר מרחביות, חטיבת החי"ר גולני חטיבת השריון 73 וחטיבה ממוכנת 45. לסורים היתה עדיפות מוחלטת בכוח אדם ובציוד, והם תכננו לממשה במבצע תקיפה גדול שנועד לכיבוש הגליל. במבצע שכונה "עמלית נאצר" נועדו להשתתף שתי דיביזיות. משימת דיביזיה 12 היתה לצלוח בגשר בנות יעקב לכבוש את ראש פינה וצפת ולבתר את הגליל

בקו צפת – עכו. דיביזיה 35 נועדה לצלוח באזור אלמגור, לכבוש את טבריה ולהמשיך לנצרת ולחיפה.

ביום המלחמה הראשון נערך הצבא הסורי לצליחת הירדן וקידם כוחות למערב הגולן, ובעיקר לאזור בית המכס העליון. חיל האוויר הסורי ביצע 12 גיחות תקיפה בתחום ישראל, אך בהתקפת נגד הושמד כשליש ממטוסיו, והשאר נסוגו לשדות תעופה עורפיים. בעקבות הרגיעה היחסית בקו הסורי והלחימה מול הירדנים בשומרון, העביר פיקוד הצפון לגזרת ירדן שתי חטיבות שריון ומול הסורים נותר רק כוח מצומצם.

בבוקר ה-6 ביוני ביצעו הסורים פעילות התקפית שהיתה למעשה תכנית ההטעיה של מבצע "נאצר". בחיפוי ארטילרי כבד תקפו גדוד ח"יר ופלוגת טנקים את קיבוץ דן והמוצב בתל דן, ופלוגת חי"ר תקפה את מוצב צה"ל באשמורה. שתי ההתקפות נהדפו בקלות על-ידי אנשי קיבוץ דן וחטיבה 3.

בעקבות הפעילות המסיבית של מטוסינו בגולן, החליט המטכ"ל הסורי לבטל את תכנית הצליחה ולעבור למגננה. חטיבות החי"ר נפרשו במערכי הגנה, ופתחו בירי ארטילרי כבד על כל ישובי הגליל והעמקים מכפר גלעדי בצפון ועד מסדה בדרום. מטוסי חיל האוויר וסוללות התותחנים פעלו רבות לשיתוק הארטילריה הסורית.

למן היום הראשון שאף אלוף פיקוד הצפון לפתוח במתקפה לכיבוש הגולן, אך הכוחות שעמדו לרשותו היו מעטים, והוא נאלץ להמתין ליחידות שיסיימו את משימותיהן בחזיתות האחרות. שר הבטחון, משה דיין, התנגד להתקפה כוללת על הסורים, בחששו כי הדבר יביא למעורבות סובייטית פעילה. הוא הסכים רק למבצע מצומצם בצפון הגולן בגזרת רמת הבניאס – תל עזזיאת ולכיבוש שטח בעומק 2 – 3 ק"מ מעבר לגבול הבינלאומי. אלוף הפיקוד דוד אלעזר והרמטכ"ל רבין גרסו, כי בתנאים אלה אין טעם לפעולה, הכרוכה בקורבנות רבים ובהישגים דלים, והם דרשו לבצע התקפה כוללת. בימים 7 – 8 ביוני הופנו צפונה כוחות שסיימו את משימותיהם בנגב ובצפון השומרון.

אלוף הפיקוד התמיד בלחציו על המטכ"ל והדרג הפוליטי. הצטרפו אליו נציגי הישובים בצפון ששטחו את טענותיהם בתקיפות, ואף איימו בנטישת הגליל. הרמטכ"ל הציג את תכניתו בוועדת השרים לענייני בטחון – לפתוח בהתקפה בצפון הגולן, ובעזרת כוחות נוספים – לתקוף גם בדרום הגולן. שר הבטחון נשאר דבק בגרסתו וחזר על חששו מהתערבות סובייטית, והשרים קיבלו את עמדתו. סמוך לחצות טילפן הרמטכ"ל לדוד אלעזר ומסר לו על החלטת הממשלה. הזעם והתסכול הגיעו לשיאם. ברם, במשך ליל 8 – 9 ביוני חלו התפתחויות חשובות. מצרים וירדן, שצבאותיהן הובסו, הכריזו על הסכמתן להפסקת-אש, וסוריה הודיעה אף היא על נכונותה להצטרף אליהן.

בבוקרו של 9 ביוני הגיע שר הבטחון למוצב הפיקוד העליון. גם לאחר ששמע על התמוטטות הצבא המצרי, מיאן לפעול בחזית הסורית. ואולם, מאוחר יותר הורה לאלוף פיקוד הצפון (תוך עקיפת הרמטכ"ל), לתקוף את הסורים וכוחות נוספים הוחשו לגולן. פיקוד הצפון נערך להבקעה עם כוחות קטנים יחסית. המאמץ העיקרי נועד להתבצע בצפון הגולן ("מקבת צפון") בעוצמה של שתי חטיבות – חטיבה 8 שריון וחטיבת "גולני". המגמה היתה כיבוש מרחב בניאס – קלע. במקביל נועדה חטיבה מרחבית 3 (מתוגברת) לתקוף בגזרה המרכזית בין גונן וגשר בנות יעקב כדי למנוע מהסורים לאתר את כיוון המאמץ העיקרי ולפתוח צירי העפלה נוספים. מאמץ הסחה נוסף נועד להתבצע בדרום הגולן, לעבר מוצבי תאופיק. שני המאמצים המשניים הוגדרו כ"סיורים אלימים" והפיקוד סיכם שיוחלט על גורלם לפי ההתפתחויות בשטח. ההחלטה להבקיע בגזרת גבעת האם

ממראות הגולן בתום הקרבות

נבעה מההערכה שזוהי החוליה החלשה ביותר במערך הביצורים הסורי. הסורים הזניחו גזרה זאת כיוון שהאמינו שהיא תלולה וייה כדי להוות מכשול טבעי בלתי עביר לשריון. לאחר סיוע אווירי וארטילרי כבד הופעלו כוחות ההסחה במרכז ובדרום. אחר כך פרץ כוח המאמץ העיקרי בגזרה צרה באזור גבעת האם שמצפון לכפר סאלד. ראשונה נעה חטיבה 8. משימתה היתה להבקיע את מערך זעורה ולהתחבר לכביש מסעדה – בניאס. מצפון לה הופעלה מאוחר יותר חטיבת גולני, שנכנסה בעקבות השריון כדי לכבוש את המוצבים הסוריים שממערב ומצפון לזעורה. ההבקעה בוצעה תחת אש סורית עזה. הכוח המוביל מחטיבה 8 טעה בדרכו ובמקום לפנות צפונה בדרך הנפט לזעורה פנה הישר מזרחה לעבר המתחם הסורי העיקרי בקלע. שאר החטיבה עם המח"ט נעו כמתוכנן. גדוד הטנקים שהבקיע לעבר מתחם קלע נתקל בהתנגדות עזה, וסבל אבידות. הפיקוד התחלף שלוש פעמים ומרבית הטנקים נפגעו. שני טנקים הצליחו לפרוץ לבסוף לתוך הכפר קלע. בינתיים כבש כוח המח"ט את מתחם זעורה ועם חשיכה התחבר עם שני הטנקים בקלע. קרב קלע – זעורה מוטט את קו ההגנה הסורי בצפון הגולן. במקביל כבשה חטיבת גולני את המוצבים בחריאת, תל עזזיאת, ח'רב א-סודה ובורג' בביל. אולם גדוד "ברק" התקשה בכיבוש מוצב תל פח'ר. רק לאחר קרב קשה שארך 4 שעות, ובסיוע כוחות תגבורת, נכבש המקום. המאמץ של כוח המשנה הדרומי נכשל. אולם כוחות החי"ר שפעלו בגזרה המרכזית הצליח לכבוש את המוצבים דרדרה (הסורי), תל הילאל, 8100 ועורפיה, ופתחו ציר העפלה נוסף לשריון. ואכן כוח מחטיבה 37 הצליח לכבוש את מתחם רוייה, ובהמשך כבש גדוד צנחנים 65 את מוצבי דרבשיה, פאג'ר ועין-תינה. לאחר תשע שעות של לחימה עזה היה בידי צה"ל מאחז איתן בצפון הגולן בשטח שבין ח'רב א-סודה-זעורה וקלע, ומאחז דומה במרכז הגולן בין רוייה ודרדרה. הרמט"כל הורה

לדדו "לדחוף כוחות במרוכז לעבר קונייטרה", אולם זמן קצר אחר כך נתקבלה הודעה משר הבטחון כי לנוכח האפשרות להפסקת אש ב־10 ביוני, אין לתקוף לעומק הגולן. הרמטכ"ל התייעץ עם אלוף הפיקוד והוחלט להרחיב בלילה את המאחזים במערב הגולן כדי ליצור רצף ביניהם. סוכם לכבוש לפחות את רמת הבניאס, אזור ג'לבינה ובית המכס, שפך הירדן ואזור ח'רבת א־תאופיק. הכוונה היתה להפעיל את חטיבה 45 ברמת הבניאס, את גדוד הצנחנים בג'לבינה ואת חטיבת הצנחנים 80 בתאופיק (זו היתה עדיין בשטח הכינוס ביבנאל).

זמן קצר לאחר מכן שוב התערב שר הבטחון והורה לרמטכ"ל לבטל את הפעלת חטיבה 80 בדרום הגולן. הרמטכ"ל העביר לדדו את הוראת השר. זה השיב: "מצטער... אחרי ההוראה הקודמת שלך הם החלו לנוע ואני לא יכול לעצור אותם". למעשה היתה החטיבה תקועה באותה שעה ב"פקק" תנועה אדיר בין רכס פוריה והאון ולא הצליחה להגיע לשטחי ההערכות, ובהמשך הלילה בוטלה ההתקפה.

בגזרה המרכזית תקף גדוד הצנחנים 65, שהגיע מדרבשיה, את מוצבי ג'לבינה. בחצות הסתערו הצנחנים על המוצבים מול אש כבדה. התפתח קרב קשה בתעלות כשהמוצבים הסוריים העליונים יורים ללא הבחנה. הכוח שבמרכז המוצב העיקרי הושמד על־ידי הטלת רימונים לאשנבי הירי, ועם שחר נסתיימה ההתנגדות האויב.

ב־10 ביוני החלה ההתקפה בקצה הגזרה הצפונית. כאן פעלו חטיבה ממוכנת 45 וכוח מחטיבת גולני. חטיבה 45 כבשה את מוצבי תל חמרה, רמת הבניאס ונוח'יילה ללא קרב והמשיכה עד לגבול הלבנון, תוך כיבוש הכפרים עבסיה וע'גר (שנמסרו לסוריה על־ידי לבנון לצורך הטיית מי מקורות הירדן). לאחר קרב קצר הושלם כיבוש מתחם הבניאס בידי "גולני".

בשל ההתנגדות הסורית העיקשת בקו הראשון הכל ציפו לקרבות קשים ביום המחרת עם הכוח הסורי העיקרי הערוך בקו השני ועתודות השריון. בפועל, באותו לילה החלה התמוטטות הצבא הסורי. בחצות פקד הרמטכ"ל הסורי על מוצבי הפיקוד בעליקה וקוניטרה לסגת לעמדות עורפיות. בשעות הבוקר החלו הסורים לסגת בצפון ובמרכז הגולן, ולהעריך להגנה במבואות דמשק.

במטכ"ל לא היה ברור מתי תסתיים הלחימה. בשעות הבוקר הגיע שדר תקיף משר החוץ האמריקני, ובעקבותיו הורה דיין לרבין: "הלחימה הבולטת חייבת לבוא לסיומה המוחלט עד השעה 11.00 לפני הצהריים, ולא עד הצהריים, כפי שסברנו קודם. הפעילות האווירית תסתיים לכל המאוחר בשתיים אחה"צ, ומן השעה הזאת אין לך סמכות להפעיל את חיל האוויר". בעקבות זאת הורה רבין לדדו לוותר על כיבוש קוניטרה ולייצב קו המבוסס על המאחזים שהושגו ביממה הראשונה (כלומר עומק של כ־10 ק"מ בלבד). ואולם, בשעה 08.30 חל מפנה מכריע: רדיו דמשק הודיע כי "קוניטרה נפלה ונכבשה בידי צה"ל". הסורים התכוונו כנראה ליצור רושם שישראל מאיימת על דמשק כדי להפעיל עליה לחץ מדיני, ואולי אף לגרור את הסובייטים להתערבות צבאית של ממש. מכל מקום, ההודעה השיגה תוצאות הפוכות: היא הביאה למנוסת בהלה של הצבא הסורי ולשינוי בעמדת שר הבטחון, שאישר עתה להמשיך בהתקפה בקצב מואץ עד שעה 14.00. יום הלחימה השני נפתח במאות גיחות תקיפה של מטוסי חיל האוויר שהשמידו שיירות ותקפו מחנות, ריכוזי נ.מ., תחמושת ואספקה. בשעה 09.30 יצאו כוחותינו מקלע ונעו דרומה לעבר צומת וסט. משם פנו מזרחה לעבר מנצורה וקוניטרה. במקביל יצא כוח דרומה בציר קנעבה – חפר – וסט ואחר כך נע לעבר כפר נפח'. עתה הוכנס כוח רענן בפירצת גונן. הכוח עלה על "ציר הנפט" ונע לעבר חושניה. בגזרה הצפונית סבה חטיבה

45 על עקבותיה, עלתה לגולן בתוואי הפריצה של חטיבת גולני, ולאחר שהצטרפו אליה שני גדודי חי"ר של גולני בזעורה, החלה להתקדם לעבר מסעדה. בגזרה המרכזית עלו כוחותינו בשלושה צירים, כבשו את בית המכס העליון והגיעו למפקדת הסורים התת-קרקעית בעליקה. כוח אחד ירד בשני צירים דרומה והחל לטהר את המוצבים הסוריים לאורך הירדן. באותה עת צלח גדוד את הירדן וכבש את המוצבים הסוריים בבקעת בטיחה. כוח אחר יצא מעין-גב לטהר את מורדות הגולן והשתלט על המוצבים הסוריים לאורך החוף הצפוני-מזרחי של הכנרת.

בשעה 14.30 התקרבו כוחותינו לקוניטרה שנמצאה נטושה. הכוח המשיך לנוע מזרחה בכביש קוניטרה – דמשק, ועצר בצומת אחמדיה רק לאחר פקודה מפורשת של אלוף הפיקוד. ממשלת סוריה נערכה לפינוי דמשק, והורתה לשגרירויות הזרות לעקור ממנה. רה"מ לוי אשכול עמל קשה כדי להרגיע את ארה"ב ולשכנעה כי אין לנו תכניות לכיבוש דמשק...

בשלב זה נותרו כוחות סוריים מאורגנים רק בדרום הגולן. הוחלט להפעיל את אוגדת אלעזר פלד לכיבוש האזור. לאוגדה היו בשלב זה שתי חטיבות צנחנים (80 ו-55), ותחת פיקודה הועמדה חטיבת שריון. לאחר הפצצה כבדה של מטוסי חיל האוויר, הופעלו גדוד צנחנים ופלוגת טנקים. לפנייהם נעו דחפורי הנדסה שפילסו דרך בשטח הקשה של מצוקי האון לעבר מוצבי תאופיק אל-פוקא. לאחר מאבק קשה במכשולים ובשטח מצא הכוח את הכפר והמוצבים נטושים. משהתברר כי הסורים נסוגו גם מגזרה זו, הוחלט להשתמש בתובלת-סער ולקדם צנחנים במסוקים לאורך ציר הכביש כפר חרב – צומת רפיד. מסוקים המריאו מרכס פוריה במגמה להשתלט על כפר חרב. בהיותם באויר, שונתה המשימה והכוח ועמו סיירת חטיבה 80 נחת בפיק, השמידה כוח סורי קטן והתקדמה לעבר אל-על. בעקבותיה התקדמה פלוגת הטנקים שהגיעה מתאופיק. בסה"כ הונחו על הציר הדרומי כ-800 צנחנים על ציודם.

בשעה 17.00 קיבל מפקד האוגדה הודעה כי הוסכם על הפסקת-אש בשעה 18.00, ועליו לעצור במקום שיגיע אליו. הוא החליט להנחית כוח ליד צומת רפיד (בוטמיה), בה עברו לפי הדיווחים שיירות גדולות של רכב ושריון סורי. בינתיים טיהרה הסיירת את חיספין תוך שהיא נתקלת בהתנגדות קלה של כוחות נסוגים. בשעה 17.30 נכנסו הסיירים לבוטמיה ופתחו בקרב עם גדוד חי"ר סורי שנסוג מזרחה במשאיות. עתה הונחת בסמוך כוח צנחנים נוסף. הכוח הסורי נפגע ונסוג. מיד לאחר מכן נחת בשטח מפקד האוגדה, ולמקום הגיעה גם פלוגת הטנקים. בשעה 18.00 התייצבו הקו מסעדה – קוניטרה – צומת-רפיד – ערוץ הירמון, והלחימה תמה.

בימים 11-12 ביוני השלימו יחידות צה"ל את טיהור הגולן. חטיבה 45 תפסה את מורדות החרמון ואזור בוקעתא – חרמונית. לפי דרישת מפקד חיל האוויר הוחלט להשתלט על החרמון. מחלקה של גולני נחתה במסוק בשיא החרמון, אך המסוק התקשה לפעול בגובה הרב והצליח לנחות רק בכתף החרמון (לימים "המוצב הישראלי"). כוח אחר השתלט על רכס החרמון הדרום-מערבי.

* * *

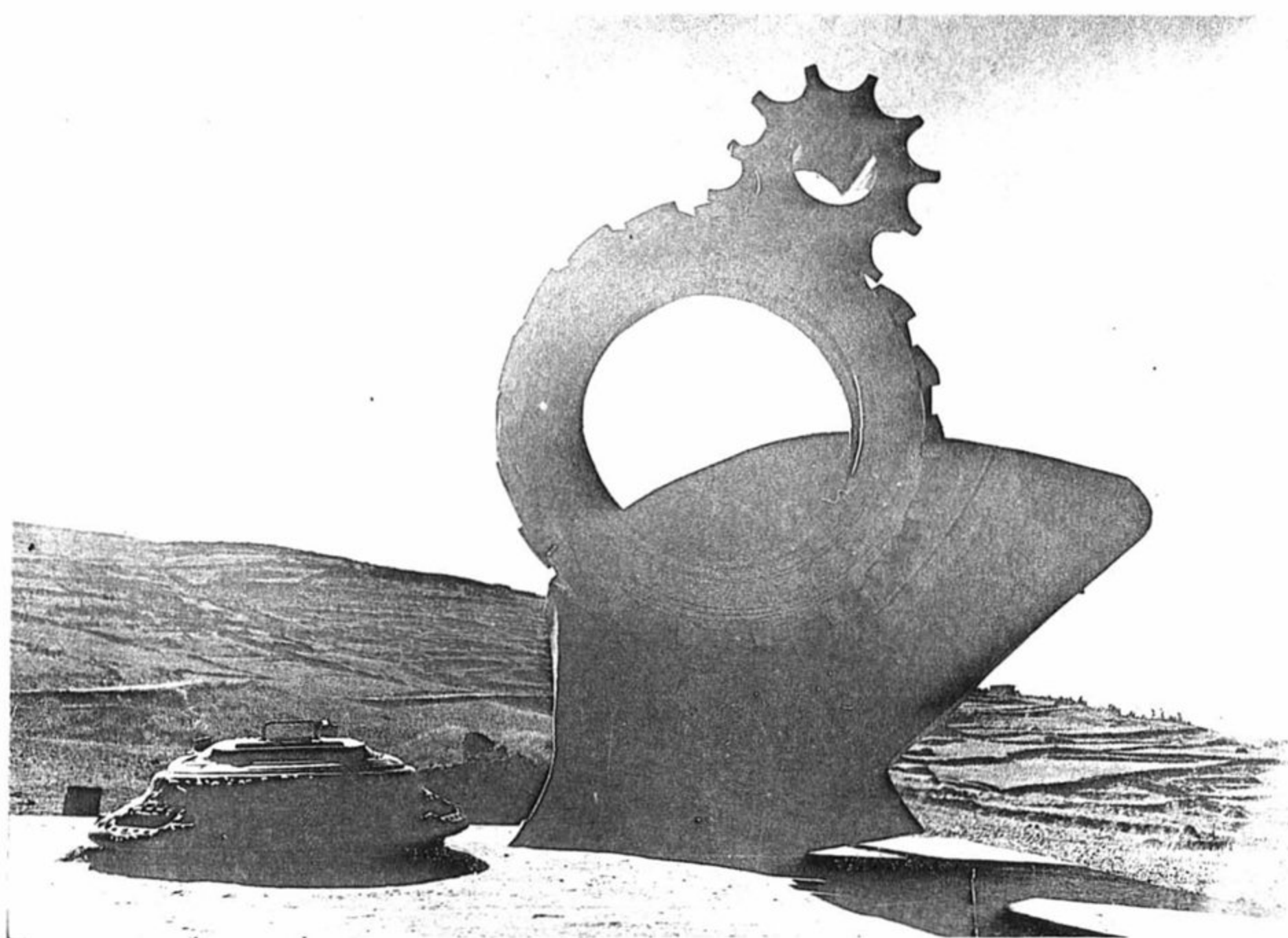
אבדות הסורים בקרבות רמת הגולן היו כ-500 הרוגים, כ-2,500 פצועים ו-570 שבויים. נלקח שלל רב, שכלל 85 טנקים (מהם 35 כשירים להפעלה), נגמ"שים, זחל"מים, משאיות ולמעלה מ-100 תותחים, שחלקם הוכנס לשימוש בצה"ל. אבדות צה"ל היו 141 הרוגים. טייס אחד נפל בשבי הסורי.

האנדרטאות לזכר הנופלים

כיום נותרו שרידים מועטים למלחמת ששת הימים בגולן: שדות מוקשים נרחבים שלא פונו, מוצבים סוריים נטושים ואחת-עשרה אנדרטאות הממוקמות במקומות בהם סער הקרב.

האזור בו בוצעה ההבקעה העיקרית הוא רובו ככולו שטח-אש פעיל של צה"ל והביקור בו אפשרי רק לאחר תיאום מוקדם. שני האתרים בהם אפשר לבקר ללא מגבלות הם מוצבי מצפה גולני (תל אל פח'ר) וגבעת עוז (תל עוזיאת). תל אל פח'ר שהיה לסמל הגבורה של לוחמי חטיבת גולני, הוא אתר הנצחה מסודר ובו אנדרטה מרכזית, אך ראוי לבקר גם בתל עוזית, שהגישה אליו בדרך עפר טובה המסתעפת מתחילתו של כביש "ציר הנפט". ממנו תצפית מעולה הממחישה יותר מכל את שליטת הסורים על ישובי אצבע הגליל.

באזור קלע – זעורה מצויות מספר אנדרטאות ללוחמי השריון. בכניסה הצפונית לזעורה מכביש בניאס – מסעדה, ממערב לדרך, נמצאת אנדרטה לזכר רס"ן עמי לב-טוב, איש כפר יהושע, מ"פ טנקים בגדוד 377 שנפל כאן ב-9.6.67. האנדרטה מוצבת על גגו של בונקר סורי, והיא שילוב של כלי עבודה ומלחמה (להב מחרשה, גלגל טרקטור, זר, מנוע וצריח של טנק). בצירת אדיב, בקצה הצפוני של הכפר בצד דרך הנפט, סמוך למקום בו פנה גדוד 129 בטעות לעבר קלע, ניצבת אנדרטה לזכרם של סרן רפאל מוקדי, מפקד הסיירת של חטיבה 8 וסרן יובל בן-ארצי שנפלו בקרב ב-9.6.67 (אנדרטה זאת נמצאת בשטח אש שהביקור בו כרוך בתיאום מוקדם).

האנדרטה לזכר רס"ן עמי לב-טוב בזעורה

בקלע, על הכביש המוביל מוסט למסעדה במבואותיו הדרומיים של הכפר, ניצבת אנדרטה לזכרו של עמנואל רונקין, בן כפר מסריק שנפל ב־9.6.67.

בגזרת מאמץ ההבקעה המשני – שלושה אתרי הנצחה: המרכזי שביניהם, מצפה גדות, ממוקם בתחום המוצב הסורי האימתני הנטוש מורתפע א־דוריג'את. מכאן תצפית מרהיבה הממחישה את שליטת הסורים על ישובי הגליל. במרכז המוצב אנדרטת בטון גדולה לזכר חללי גדוד 33 מחטיבה 3 שנפלו במלחמת ששת הימים ובשאר מלחמות ישראל.

ראוי לבקר גם באתר דרדרה (הישראלי) בו שרדו מספר בונקרים נטושים של צה"ל והריסות מבנים ששימשו בעבר את הקיבוץ ששכן במקום. הגישה בדרך עפר המסתעפת מזרחה מכביש גדות – גונן, בק"מ 20. מכאן תצפית טובה על המוצבים הסורים החולשים בתל הילאל, דרדרה (הסורית) וג'לבינה.

למרגלות מוצב תל הילאל, על הכביש בין גונן וגדות, אנדרטה צנועה בדמות מחרשת ברזל לזכרו של החייל אברי ציפסר, חבר כפר מסריק, שנפל בקרב לכיבוש התל ב־6.6.67. בין מצפה גדות למוצב דוריג'את אנדרטה לזכר יפתח שפרונג ויהודה רם מסיירת חטיבה 3, שנהרגו בהפגזה ב־10.6.67.

שלוש אנדרטאות נוספות בגולן הוקמו לזכר סיירים שנפלו במלחמת ששת הימים. סמוך לשביל הכניסה למפל הבניאס, יד זכרון לסרן רמי ביטמן, מ"מ סיור בחטיבה 45 שהגיף שלו עלה כאן על מוקש.

במזרעת כנף, מעל הדרך העולה לאתר מן הכנרת, אנדרטה לשני אנשי הסיירת נמרוד ריבלין ויהודה ג'יפסון שנהרגו כאשר עלה ג'יפ הסיור שלהם על מוקש ב־11.6.67. בנוב, על הכביש ליד שמורת אירוס הביצות, אנדרטה לזכר משה ויזל איש סיירת הצנחנים מחטיבה 80 שנפל כאן בקרב ב־10.6.67.

נספח: הכוחות שהשתתפו בכיבוש רמת הגולן ומפקדיהם

אלוף הפיקוד – דוד אלעזר. ראש המטה – דן לנר.
חטיבת "גולני" חי"ר – מח"ט יונה אפרת, גדוד "ברק" – מוסה קליין, גדוד "גדעון" – פנחס נוי, גדוד "הבוקעים הראשון" – בני ענבר.
חטיבה 8 שריון – מח"ט אלברט מנדלר, גדוד 129 טנקים – אריה בירו, גדוד 377 טנקים – אמנון חינסקי, גדוד ח"רמש 121 – אריה קרן.
חטיבה 3 מרחבית – מח"ט עמנואל שקד, גדוד 32 – משה בן־דרור, גדוד 33 – יצחק חלפון, גדוד 34 – שמחה אסף, גדוד 92 – רן בן־גורא, גדוד שריון פיקודי – אברהם אלתרמן, גדוד מ"כים גולני – משה יוסף.
חטיבה 37 שריון – מח"ט אורי רום, גדוד 266 טנקים – רפול שפר, גדוד 278 חרמ"ש – מישקה נהוראי.
חטיבה 45 שריון – מח"ט משה ברכוכבא, גדוד 39 טנקים – אדולף אברמוביץ, גדוד 25 חרמ"ש – לוי מן, גדוד 74 חרמ"ש – רם לוי.
חטיבה 80 צנחנים – מח"ט דני מט, גדוד 57 – אפרים ברנד, גדוד 65 – לוי חופש, גדוד 98 – אלישע שלם.
חטיבה 2 מרחבית – אל"מ יהודה גביש.
חטיבה 10 שריון – מח"ט אורי בן־ארי.

אוכלוסיה והתיישבות

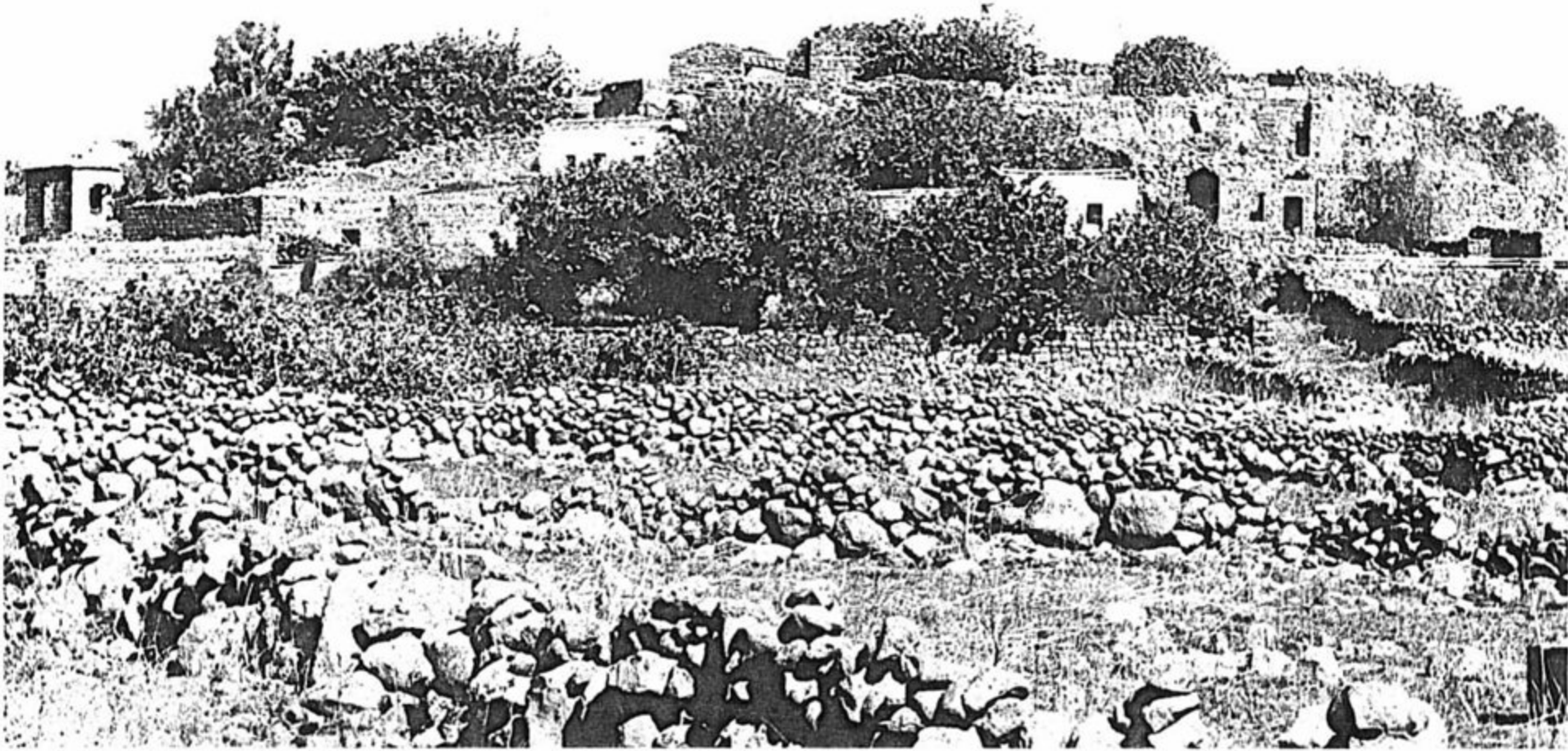
מאה שנות נסיונות התיישבות בגולן צבי אילן

ההתיישבות בגולן היתה רק חלק מנסיונות ההתיישבות ורכישת האדמות שנעשו על-ידי יהודים בעבר הירדן. נסיונות אלה חזרו ונשנו עשרות פעמים במשך שבעים שנה – עד לקום המדינה.

נסיונות התיישבות התרכזו באזור המשתרע מהחרמון (ביתימא) ועד אזור מואב ודרום-מזרח ים המלח וא-ספיה. לא כל הנסיונות שנעשו באו לכלל ביטוי בשטח. במסגרת זו נתרכזו בעיקר באזורים שממזרח לכנרת, ביניהם היו בני יהודה בביר א-שגום, החורן ובטיחה, וכמובן "בית יהודה", "בני יהודה" ברמסניה, וקצרין.

השנה היא שנת יובל לשלושה נסיונות התיישבות שנעשו בגולן ובתחומו. ברמסניה שבמרכז הגולן נעשה נסיון התיישבות על-ידי האגודה "בית יהודה" מצפת, בגולן המזרחי ("חורן") – על-ידי אגודות מארצות שונות, ובבטיחה על-ידי יהודים מרוסיה, שהיו אריסיו של הכורדי העשיר, עבדול רחמן באשה. היו אלה הישובים היחידים בעבר הירדן, לבד מסביבות הכנרת ממש, שיהודים התיישבו בהם. באורח מעניין יש בהם כדי לשקף את תולדות חיבת ציון. הישוב התוודע אליהם כמו שהתוודע אל פעולות שיבת ציון בכלל על אורותיה וצלליה.

למעלה: מתיישבים במושבה בני יהודה (1912)

הכפר רמסניה (צילום משנות ה-70)

בית יהודה — בני יהודה

הישוב הראשון בעבר הירדן היה "בית יהודה". "בית יהודה" היתה אגודה של אנשי צפת אשר קמה כהמשך למושבה גיא-אוני, שהתפרקה והתמזגה בראש פנה. היו בה צעירים אשר הכירו את תנאי הארץ, ידעו ערבית, מרדו בסביבתם ובחלוקה, וראו עצמם כחלוצים המתיישבים בעבר הירדן המזרחי.

זמן רב לאחר שפתח תקווה כבר קיבלה תגבורת של מתיישבים מהגולה, המשיכה "בני יהודה" להיות המושבה היחידה של בני הארץ בלבד. האגודה קמה ב-1883, ואנשיה החלו בעיבוד אדמת רמסניה, שבמזרח הגולן, בסוף קיץ 1885.

המתיישבים נהגו לצאת בקבוצות של תריסר אנשים, אחת לשבועיים. הם גרו ועבדו במבנה הגדול שבמרכז גבעת הכפר, שבו שרדו פריטים ארכיטקטוניים קדומים. הכתובת הקדומה הראשונה שיהודים הביאו מהגולן, היתה כלולה בציור שאנשי "בית יהודה" שלחו מרמסניה לאוליפנט, שאף פרסמו.

לאחרונה נמצא מקור נוסף המלמד על ימיה הראשונים של "בית יהודה". לורנס אוליפנט כתב ב-15.9.1885 לכת דתית קטנה בשם "קריסטלפיין" בצפון אנגליה:

"מושבה חדשה בגולן, הנסיון מעניין, באשר הוא נעשה באמצעות יהודים היושבים בארץ זמן רב. היהודים ילידי הארץ, יודעים ערבית, וכולם אזרחים תורכיים".

הוא מביא שם במפורש את שמם: "בית יהודה". לפנינו מידע המאשר דברים הידועים לנו ממקורותינו. בין השאר הוא מביא מכתב של אדם בשם אויזראת מצפת מ-3.9.1885 המצביע על יום העליה לקרקע. הוא כותב: "אדמת הגולן נרכשה ביום ב". אוליפנט מוסיף וכותב:

"הם מונים שלוש משפחות, ועם רזונצויג כמנהל. הם עשו הכל כדי להשיג את הכסף לרכישת האדמה. הם מישכנו בתייהם ומהם שמכרו את תכשיטי הנשים. רזונצויג ועוד אדם נשלחו לדמשק להשיג את הקושנים. חברי האגודה במצב רוח טוב, הם מוכנים לעבוד ברגע ששיגו מעט כסף למחייתם. הנחלה שנרכשה כוללת מבצר עתיק גדול שבמעט כסף אפשר יהיה להתקינו למגורים".

ואולם, בשל הקושי ברישום הקרקע ובקבלת קושאנים הם נאלצו לעזוב את המקום כעבור שנתיים, לאחר מאמץ בלתי-פוסק של פרסום בעיתונות היהודית לקבלת תמיכה. הם ראו בעינים כלות, כיצד המושבות החדשות של יהודי רוסיה ורומניה מקבלות סיוע מחובבי ציון ומהברון רוטשילד, ואילו להם לא נמצא דואג ותומך, לבד אולי מלורנס אוליפנט, שפעל ללא לאות לעזרת ההתיישבות בעבר הירדן, כהמשך מצומצם לתכנית "ארץ הגלעד" שלו.

לאחר עזיבת רמסניה נותרו רק 18 מחברי האגודה. השאר פרשו, וביניהם אדם בשם שמואל שולמן שנעשה לזמן קצר ראש הוועדה. הנותרים הצליחו להשיג אדמות באותו אזור ממש של הגולן, בביר א-שגום שבמערב הגולן, שוב בעזרת אוליפנט. יתכן שהיה זה ישוב יחיד שהתיישב פעמיים באותו אזור. במשך 32 שנים התקיים ישוב עברי יחיד בגולן בתנאי בידוד, ריחוק וקשיי גישה. הם קיבלו עזרה מ"חובבי ציון" באנגליה, ואגודת "עזרה" בברלין, אך לאחר מלחמת העולם הראשונה, כשהתורכים המתנכלים הורחקו סוף סוף, ונראתה תקווה לשיקום המושבה, נרצחו שניים מבני המשפחה האחרונה בידי ערבים מהכפר. הדבר היה לאחר קרב תל חי, ובעצם היתה זו פרשת "תל חי של הגולן" בזעיר אנפין. המקום נעזב ושוב לא שוקם, למרות נסיונות ומאמצים רבים, כחלק מהכוונה להקיף את הכנרת בישובים יהודיים. הצרפתים סירבו להרשות התיישבות זו, והמוסדות פיקפקו בתועלת להגיע אתם לידי עימות.

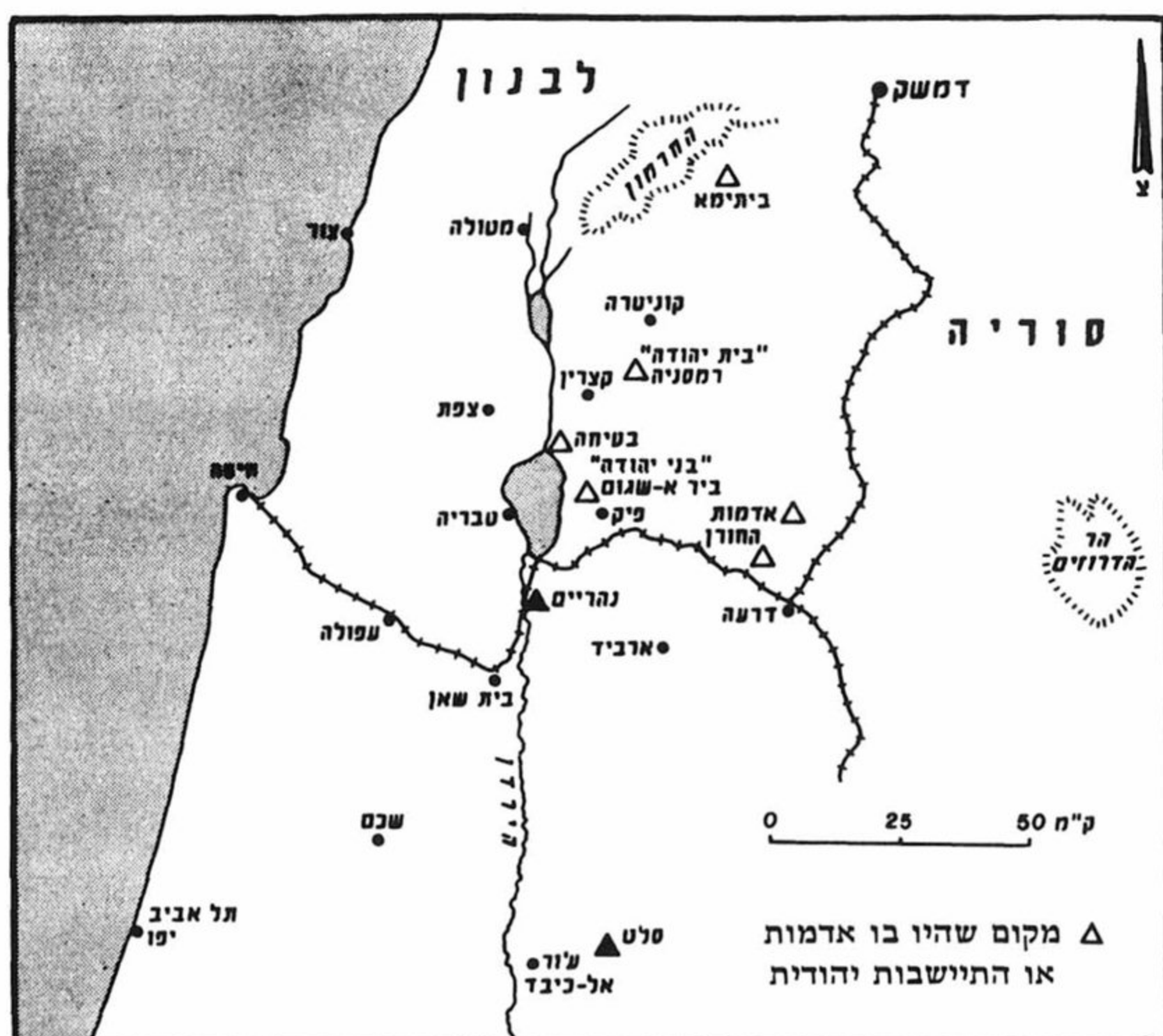
החורן

נתייחס עתה לאדמות החורן. אלה הם שטחים ענקיים, כ-120,000 דונם ויותר שנרכשו במזרח הגולן, וידועים בשם חורן. ב-1891 נרכשו חלק מהאדמות על-ידי אגודה מיקטרינוסלב שברוסיה, ואגודה בשם "שבי ציון" שבארצות-הברית. מאחר שלא נמצאו די אגודות לרכוש את כל השטח הגדול הזה, נתבקש רוטשילד לקחת על עצמו את מכירת שאר השטחים, ולארגן את יישובו בצורה מרכזית בתמיכתו.

הניהול המרכזי של ההתיישבות תאם את רעיונותיו של אדם רוזנברג, ראש אגודת "שבי ציון" בניו יורק, שהתיישב בעצמו בחורן, והיה בין מנהיגי חובבי ציון היחידים (ואולי היחיד) שהגשים בפועל את רעיון העליה וההתיישבות בגולן. הוא חלם על התיישבות אזורית של עשר מושבות, שיהיו קשורות זו בזו בשיתוף אזורי. ניתן לראות בו את חלוץ רעיון ההתיישבות האזורית שהוגשמה במידת מה רק כעבור למעלה מיובל שנים, עם פיתוח ישובי העולים במדינת ישראל, בחבלי לכיש ותענך.

לאחר קבלת חסות הברון באמצעות הוועדה הארץ-ישראלית בפאריס, נרכשו אדמות בגולן על-ידי אגודות חובבי ציון נוספות. באנגליה: אגודות דבלין, גלזגו, מנצ'סטר, בקנדה: מונטריאול, בארה"ב: שיקגו; כן היו אגודות בבולגריה ורומניה שרכשו אדמות בגולן.

היתה זו הפעם הראשונה שיהודים, הן ממזרח והן ממערב, פעלו יחד באזור התיישבותי מוגדר, והיו אלה חובבי ציון הראשונים שעלו מארץ הזהב, אמריקה,

מפת הישובים היהודיים בגולן

להתיישבות חקלאית בארץ. היה זה נסיון ראשון של תשעה ישובים או ארגונים, להתיישב בריזמנית באזור אחד.

תהליך ההתיישבות היה כרוך בעיכובים ממושכים, שנגרמו על-ידי התורכים. הם הסתמכו על סעיף בחוזה המכירה שאסר להושיב על האדמה מהגרים. לבסוף, ב-1895, החל הברון בעבודות הכשרה והקמת מרכז פקידות בסח' אל-ג'ולן, ובהקמת משתלה ושטחי אקלום לצמחים בג'ולן. על עבודות הניהול, ההכשרה וההדרכה פיקחו יהושע אוסוביצקי, והאגרונים חיים כהן.

בניגוד לסברה המקובלת, שהשטחים האלה שהיו בעיקר בדרום, באזור סח' אל-ג'ולן, הרי השטחים שהיו בטיפולו של הברון, התרכזו בשלושה גושים גדולים שהתפרסו על שטח נרחב: הראשון היה הגוש הדרומי המוכר. אבל היה גם גוש מרכזי, קרוב יותר להר פרס שבתחומנו, באזור בבוסטס וקורקוס, והיה גם גוש צפוני ממש ליד החרמון, באזור ביתימא – ח' אל-שייח', שעל הכביש לדמשק, ליד סעסע. האזור מרוחק 70 ק"מ מגשר בנות יעקב. היתה זו החדירה העמוקה ביותר של נסיונות התיישבות יהודית. שם הוקם גם בית פקידות, ויהודים ישבו בו וניסו לעבד את האדמה. אך מקום זה היה באמת מרוחק מאד והיה משום כך גם הראשון שניטש.

ב-1895 הגיעו לשטח הדרומי, סח' אל-ג'ולן, נציגי שבע אגודות והחלו בעיבוד האדמות ובהקמת הישובים. למושבות קראו או רצו לקרוא בשמות הבאים: תפארת בנימין, אחוה, נחלת משה, אחות ישראל וזכרון מנחם. במשך שנה שנתיים, הונחו

היסודות, הוקמו בתים והוחל בנטיעות, והכל קיוו לפיתוח המקום. קם ועד-פועל של ישובי החורן, ממש כמו הוועד של ישובי הגולן דהיום. נוצר סיכוי לאחיזה איתנה בהיקף שלא היה כמותו קודם על שטחים נרחבים.

המתיישבים נאלצו לנהל מראשית דרכם מאבקים עם הערבים שישבו לפנים על הקרקעות שרכשו. המאבקים נסבו על פינוי והחלפת האדמות, ורבים מהם סירבו לעשות זאת. ערביי האזור חתרו תחת ההתיישבות היהודית והעלילו עליהם בזדון שהם בונים בונקרים תת-קרקעיים ומסתירים בהם נשק נגד השלטון.

בין כך ובין כך דעת התורכים לא היתה נוחה מההתיישבות היהודית. הם ראו בהם גורם זר שהגיע מאותן מדינות שהיו במצב מלחמה עם התורכים. הם הצרו על כן את צעדיהם ואף אסרו בתקיפות על כניסת מתיישבים חדשים. אי השקט ששרר בהר הדרוזים הסמוך, לא הוסיף אף הוא לרגיעה באזור.

כסף רב ניתן כשוחד לישוב ההדורים, אך גם הוא עזר לזמן קצר בלבד. הברון מצידו, למרות הקשיים המיוחדים בעבר הירדן, נמנע מלתמוך במתיישבים באופן אישי, כפי שעשה במושבות האחרות, אולי כאכזבה משיטה זו בכלל. כוח העמידה של המתיישבים הלך והתרופף, וחלקם עזבו. כשפקדו התורכים ב-1897 על גירוש המתיישבים, היתה כבר ההתיישבות ממילא במצב של התפוררות ונסיגה. ברם, המתיישבים לא ויתרו על חלומם, והיו אחר כך ממייסדי "ימה", היא המושבה יבנאל. נזכיר עוד, שבמשך שנים היו עדיין מסומנים במפות שמות הישובים והאגודות נחלת משה, תפארת בנימין וכו'. זה היה אזור שכאילו התקיים בהנהלה מרכזית, ויכול היה להיות לדוגמא לשנים הבאות. מאז הגירוש עשו הברון, חובבי ציון ברוסיה, ואנשי תנועת העבודה מאמצים לחזור למקום. מאז ימי העליה השנייה, ראו בחורן את פסגת ההגשמה החלוצית. הגופים החלוציים חשבו כי בעצם יישובו הם מבטיחים את גבולות הארץ, לכן כל כך כמהו אליו מניה שוחט ואנשי "השומר". ויצמן וההנהגה הציונית השתדלו לכלול את החורן בתחומי שטח המנדט הבריטי לאחר מלחמת העולם הראשונה. הם שלחו משלחות של אנשי "גדוד העבודה" לחורן ויהודה אלמוג הלהיב אותם לכך. שמואל דיין וקבוצת "השרון", ואחר-כך שאול אביגור, שאמר, שלא היה קיבוץ רציני אחד שלא חשב בשלב כלשהו על התיישבות בחורן, וכך זה היה הדבר בין השאר בדגניה וכנרת. המפעל הציוני התרפק על יישוב החורן והגלעד, שהיו נושאים לחלומות ולשירים, אך ללא הועיל. הנסיונות להושיב בוגרים של תנועת "החלוץ" בסוריה עצמה לא עלו יפה אף הם. הצרפתים והסורים סירבו לאשר התיישבות שם, וגם המוסדות ופיק"א התנגדו להתיישבות פרטיזנית. לאחר 1948 החרימה הממשלה הסורית את האדמות, שאפשר עתה לראותן מדרום הגולן ומהר פרס.

הנסיון בבטיחה

נסיון ההתיישבות האחרון נעשה בבטיחה שלחוף הכנרת הצפוני-מזרחי. בסוכות 1904 התיישבו כעשרים אריסים יהודים של בעל אדמות בטיחה ודרום הגולן, עבדול רחמן אל יוסוף בק, שהיה כורדי במוצאו. האדמה היתה סמוך לחוף הכנרת ממזרח לשפך הירדן. היתה זו דוגמא יחידה לאריסות יהודית מסוג זה. יוסוף בק קיווה שהיהודים החרוצים יצליחו לעבד את אדמותיו כראוי והדבר ישמש לו מקור לרווחים.

האריסים היהודים היו בעלי נסיון חקלאי ברוסיה ורצו לשבת ליד אדמותיהם ממש. הם לא שעו לאזהרות על הסכנה שבדבר. למען האמת, אזהרות אלו הושמעו בקול רפה מדי – להתרחק מהכנרת ומהביצות של שפכי הנחלים. מבחינה חקלאית הם זכו אמנם

בית הבק בעמק הבטיחה (סמוך לשפך הירדן)

להצלחה, אך הם נפלו קורבן בצורה אכזרית ביותר למחלת הקדחת. מקץ עשרה חודשים הם נאלצו למשוך ידם מנסיון זה. רק חורשות אקליפטוסים של בית הבק נותרו כעדות לנסיון קצרי-ימים ועגום זה.

לסיום אומר שני דברים קצרים הקשורים להתיישבות. שבע שנים הקדשתי ללימוד ההתיישבות בעבר הירדן ורק בחודשים האחרונים התברר לי שאותו נחל זכי, המוכר לרבים בבטיחה, קרוי על שמו של יהודי מדמשק, בשם יצחק עבאדי, זקי עבאדי. המשפחה החזיקה בקרקע זו במשך כמאה שנה, ונהגה להחכירו לבדווים שישבו שם, והשם הזה "זקי" כנראה יש גם בו קורטוב מתולדות הישוב. ואשר לקצרין, ראוי לציין, שבחודש מרץ 1934, חתמו בני משפחת אותו בק, עבדול רחמן, חוזה עם חנקין על רכישת שטח גדול של 300,000 דונם אדמה בגולן, שכללו אדמות במקום בלתי ידוע לחלוטין בשם "קצרין". היו אלה 50,000 דונם של אחד הבנים, סעיד ביי, שהיו ממושכנים לבעל חוב. אחד הבנקים הציע אותם למכירה פומבית, וחברת "הכשרת הישוב" הצליחה לדחות את המכירה כדי שתוכל להשתתף בה ולרכוש את קצרין. המכירה נערכה ב-1938, אך בשל מאורעות תרצ"ח לא יכלו חנקין וסטרומוזה מאותה חברה להגיע לכאן, ואת האדמה קנה נותין סורי. הוא היה מוכן למכור אותה ליהודים, אך הדבר לא יצא לפועל וקצרין היתה צריכה להמתין לגאולתה שלושים שנים נוספות. קצרין מהווה אפוא דוגמא לישובים רבים בגולן, המשמשים חוליה בשרשרת הישוב היהודי בגולן, שהיה אמנם עד להפסקות ארוכות, אך תמיד שב ונתחדש.

ספרות

צבי אילן, הכמיהה להתיישבות יהודית בעבר-הירדן 1871-1948, יד בן צבי ירושלים תשמ"ו.

גבעת-יואב, על שמו של סא"ל יואב שחם, שנפל בקרב על אשתמוע וראשוני המתיישבים נמנו על פיקודיו. כן הוקם באותו זמן הקיבוץ עין-זיון שבצפון הגולן, ובאביב 1968, עלתה על הקרקע למרגלות תל-פרס, האחוזות נחל גשור. בעקבות החזרת שטחים לסוריה לאחר מלחמת יום כיפור, בוטלה ההאחוזות וגשור הוקמה מדרום לאליעד. בקיץ 1968 עלה על הקרקע הישוב הדתי רמת-מגשימים, ובסתיו אותה שנה, נוסדה נאות גולן. ההתיישבות בגולן נמשכה גם בשנים שלאחר מכן. בשנים 1969 – 1973 עלו על הקרקע הישובים רמות, אלרום ונוב, ב-1971 הוקם המרכז הבין-כפרי בני-יהודה ושנה לאחר מכן הוקם בחרמון הישוב נוה אטי"ב. במאי 73 התנחל באפיק גרעין כפר חרוב.

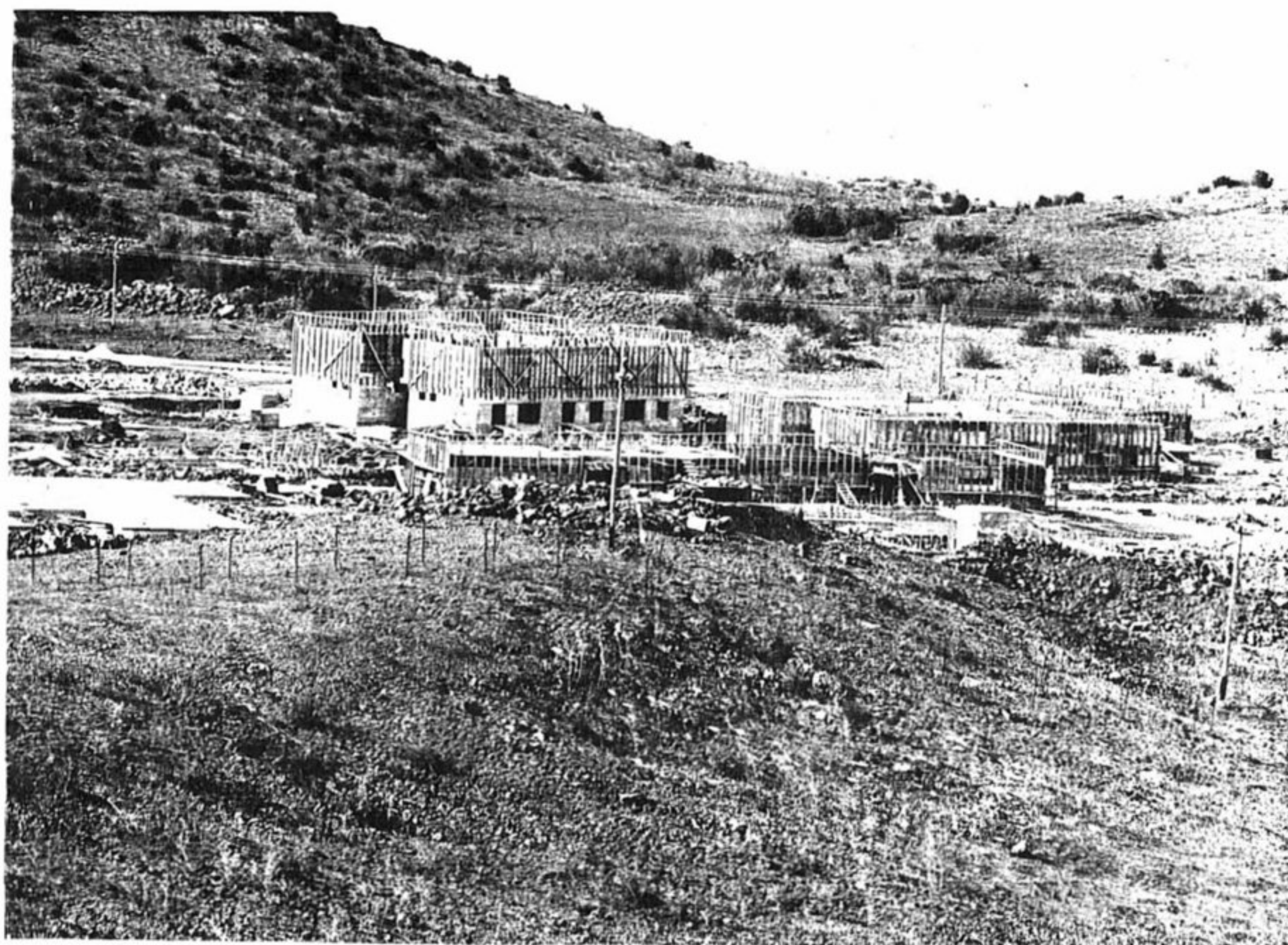
הנסיבות שנוצרו לאחר מלחמת יום כיפור עודדו את התושבים לעשות לחיזוק ההתיישבות ברמת הגולן, תוך דגש על חלקו המרכזי, שהיה פרוץ בעת פלישת הסורים ב-1973. באסיפה, שבה השתתפו כל ישובי הגולן עוד בתקופת המו"מ עם הסורים, הוחלט על הקמת הישוב קשת, כדי לקבוע עובדות בעמק קוניטרה. ביולי 1974, הוקם הישוב הדתי אבני איתן, ובשנים 1975/76, בעקבות השתדלותו של ועד ישובי הגולן, הוקמו ישובים נוספים. בתקופה זו נחתמו הסכמי הפרדת הכוחות עם מצרים וסוריה והועלתה האפשרות לתיקוני גבול, אך ללא פינוי ישובים. בעקבות זאת פעל ועד ישובי הגולן להקמתם המיידית של 4 מאחזים – בקטעים ריקים מישובים לאורך הגבול (במרכז הגולן ובאזור הדרוזי שמצפון). הממשלה אישרה הקמתם של שלושה מאחזים מתוך ארבעה שביקשו להקים והם: הר אודם, שעל ויונתן. במקום הישוב שלא אושר, הוחלט להקים את המושב מעלה גמלא. הישוב יונתן הוקם לזכרו של יונתן רוזנמן שנפל בקרבות הגולן; משפחתו ביקשה להנציח בדרך זו את שמו ואף עשתה בהכנות להקמת הישוב.

ב-1976 הוקם המרכז האזורי חספין, שהיה אמור להיות כפר תעשייה. חספין משמשת כיום מרכז בין-כפרי לאוכלוסיית רמת הגולן.

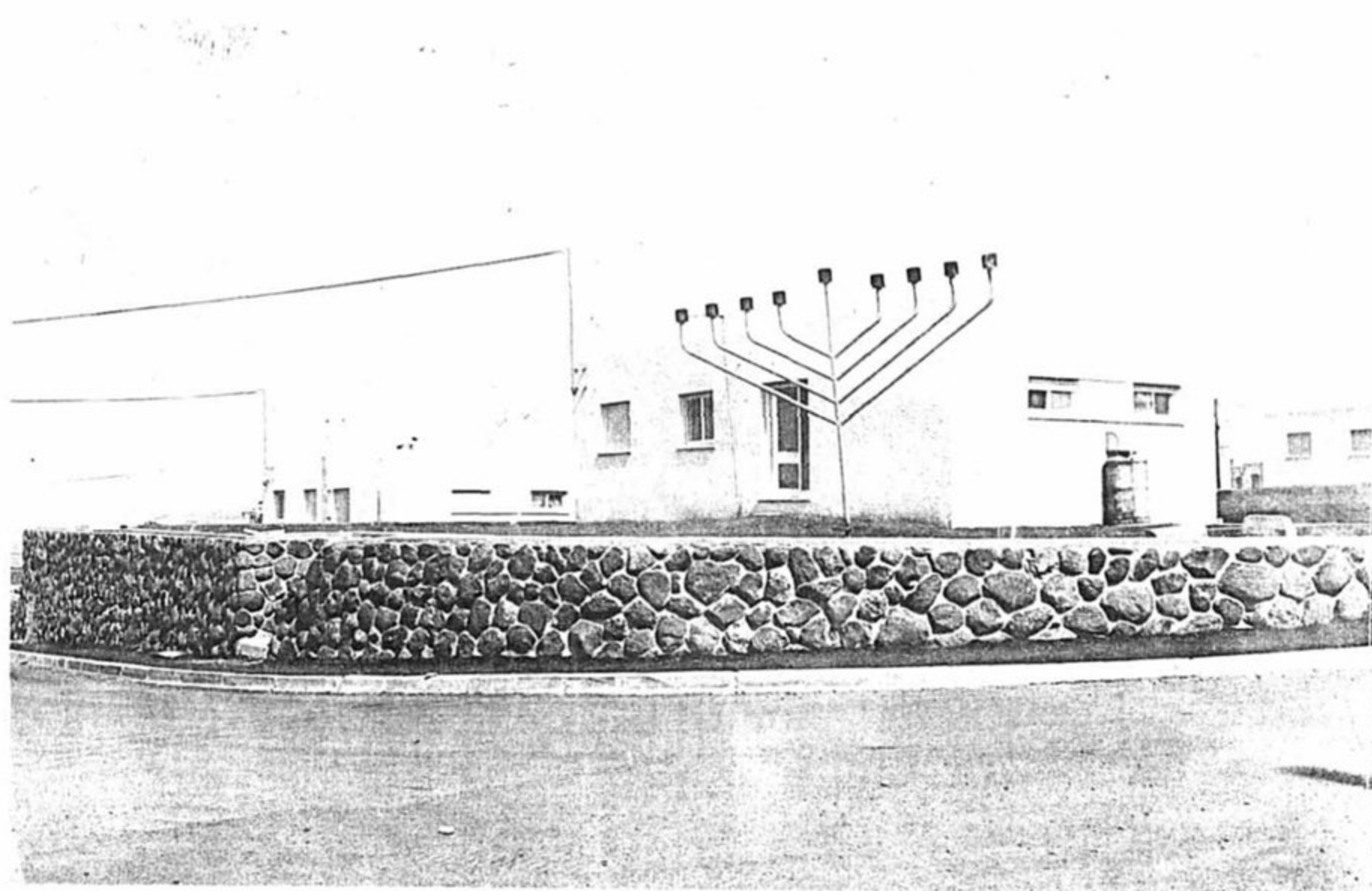
בשנת 1977 החלה ההתיישבות בעיר הגולן – קצרין. הרעיון להקמת עיר בגולן הועלה כבר בתכנית הפיתוח הראשונה משנת 1969, אך ההחלטה המעשית גובשה רק לאחר מלחמת יום כיפור. בדיון שהתקיים בקיבוץ עין זיון ב-15 ביולי 1977, בהשתתפות השר ספיר, אישר הממשל את הקמת העיר. במלאות 10 שנים להתיישבות בגולן, קיבלו המשפחות הראשונות את דירותיהן.

בשנת 1978 הוקמו הישובים אורטל ואניעם. אורטל הוקמה בעקבות החלטה שהתקבלה בוועידת הקיבוץ המאוחד להקים ישוב נוסף של התנועה בצפון הרמה. המושב התעשייתי אניעם הוקם ביולי 1978, ולאחר כשנה ומחצה הוקם הישוב נטור. בנסיבות שנוצרו, בעקבות הצהרת שר החוץ דאז, כי הגולן איננו חלק מארץ-ישראל ומעמדו שווה לסיני, הוקמו ב-1981 הישובים מיצר ואלוני הבשן; בשל החשש להחזרת הרמה לסורים במסגרת הסכמים מדיניים, תבעו התושבים הקמת ישובים נוספים. בתחילת 1982 הוקמה ההאחוזות נמרוד ובשנת 1985 עבר למקום הקבע הישוב קדמת-צבי (לפני כן התנחלו המתיישבים בקלע שבצפון הרמה, במקום שהיה אמור לקום ישוב נוסף). כן הוקם בשנת 1985 הישוב כנף.

בגולן מצויים כיום 31 ישובים (בתוכם שתי האחזיות), וזאת בנוסף לישוב העירוני קצרין. המספר קרוב לזה שתוכנן על-ידי מחלקת ההתיישבות. עיון ברשימת הישובים מגלה מגוון של צורות התיישבות: מושבי עובדים, מושבים שיתופיים, קיבוצים ומרכזים אזוריים. כן קיים מגוון נרחב של תנועות התיישבות: התנועה הקיבוצית המאוחדת (תק"מ), הקיבוץ הארצי, תנועת המושבים של הפועל המזרחי, תנועת המושבים, האיחוד החקלאי, העובד הציוני ומשקי חירות בית"ר.

מרום גולן – הקיבוץ הראשון שהוקם בגולן

בני יהודה בדרום הגולן. נקראת ע"ש ישוב יהודי
שנוסד בגולן בשלהי המאה הקודמת

תפרוסת הישובים בגולן

תפרוסת הישובים ברמת הגולן איננה אחידה. מרבית הישובים מרוכזים בדרום הרמה ובצפונה. לעומת זאת באזור המרכז, ההתיישבות דלילה. העיר קצרין ממוקמת בלב אזור נרחב ובלתי מיושב כמעט, בשל העדר נתונים חקלאיים. על פי התכנית ליישוב מרכז הגולן, תוכננו באזור זה כפרים תעשייתיים. ואולם, עד היום הוקם רק ישוב אחד, אניעם, ואף הוא הוגדר מאוחר יותר כ"מושב". הכפרים התעשייתיים כצורת ישוב לא נקלטו עד כה בגולן, בעיקר בגלל הקושי לפתח תעשייה במסגרת קהילתית קואופרטיבית.

מספרי אוכלוסין בגולן

בעוד שמבחינת מספר הישובים בגולן המצב קרוב להערכת המתכננים, הרי שמבחינת מספרי האוכלוסין, אין המצב כך. בקווים כלליים דובר בתכניות על אוכלוסיה של 17,000 נפש בישובים הכפריים ו-30,000 בעיר. לגבי הישובים הכפריים, כ-1,700 משפחות היו צריכות להתפרנס מחקלאות, כ-300 מתעשייה וקיט וכ-500 משפחות משרותים. על-פי נתונים המעודכנים לשנת 1984 המופיעים בפרסום "קווים לתכנית פיתוח רמת הגולן 1984 – 1994", מנתה האוכלוסיה היהודית בגולן 6,904 נפש, מתוכם 1,860 בקצרין והיתר, דהיינו 5,044 נפש בישובים כפריים. אם נשווה שיעורים אלו לאומדני האוכלוסיה בעשור הבא (בשנת 1994) ולשיעורים המתוכננים בשלב פיתוח מלא, נראה שישנו פער ניכר בין התכנון לביצוע.

שימושי הקרקע בגולן

הפוטנציאל הקרקעי ברמת הגולן מחולק לחמש חטיבות: החטיבה הראשונה הן שמורות הטבע ששטחן מגיע ל-100 אלף דונם בערך. החטיבה השנייה הן קרקעות הדרוזים, כ-90 אלף דונם. החטיבה השלישית הם שטחי אש. בתחילה סברו ששטחים אלה לא יעלו על 50 – 55 אלף דונם, אך במציאות שטחים אלה גדולים בהרבה. החטיבה הרביעית הם שטחי המרעה המכסים קצת מעל ל-300 אלף דונם. החטיבה החמישית הם שטחי העיבוד החקלאי. בטכנולוגיות הקיימות ובכדאיות הכלכלית הנוכחית עומדים כ-80 – 90 אלף דונם לרשות מגזר זה.

מבחינה אקולוגית ניתן לראות בגולן מעין ארבע רצועות של גידולים. רצועת המדרונות לאורך שקע הירדן (עמק הבטיחה) והירמוק; זוהי חגורה של אקלים חם המתאימה לגידולים סובטרופיים וירקות. הרצועה השנייה, המצויה בעיקר בחלק הדרומי של רמת הגולן, בגובה של 300 – 400 מ', כוללת כ-60 אלף דונם. הרצועה השלישית, ששטחה כ-20 אלף דונם, מצויה במרכז רמת הגולן והרצועה הרביעית בחלקה הצפוני של הרמה, כוללת כ-10 אלפים דונם.

בתכנון המקורי הוקצו כ-16 אלף דונם למטעים, כ-60 אלף דונם לשלחין, כולל כותנה ו-70 אלף דונם לגידולי בעל. עם הזמן הוגדל הדגש על שלחין ומטעים. שינוי זה נסתייע במידה רבה בשיפור שחל במשק המים. במקום שאיבת 30 מיליון ממ"ק מים מהכנרת ויובלי הירדן, סופקה רוב הדרישה ממאגרים וממקורות המצויים ברמה. כמו כן גדל במידה ניכרת ענף המקנה הכולל מרעה לבקר לבשר, משק חלב וצאן. לאחרונה פותחו גם ענפים חדשים כמו ייצור יין, גרעינים וגידולים מיוחדים, וקיימות תכניות ייעור על בסיס מסחרי.

ענף הצאן (והבקר), שהצטמצם בארץ בשנים האחרונות, מחדש ימיו כקדם בגולן

קצרין בבניינה בשנות ה־70

קצרין – בירת הגולן

קצרין – בירת הגולן, היא אחת מהצעירות שבערים החדשות בישראל. מיקומה הגיאוגרפי בלב רמת הגולן מקנה לה יתרון רב, ומאפשר לה לשמש מרכז לאוכלוסיה האזרחית והצבאית של הגולן, וכנקודת מוצא מרכזית לסיורים בגולן. מאידך, האזור שבו נמצאת קצרין אינו מתאים להתיישבות חקלאית.

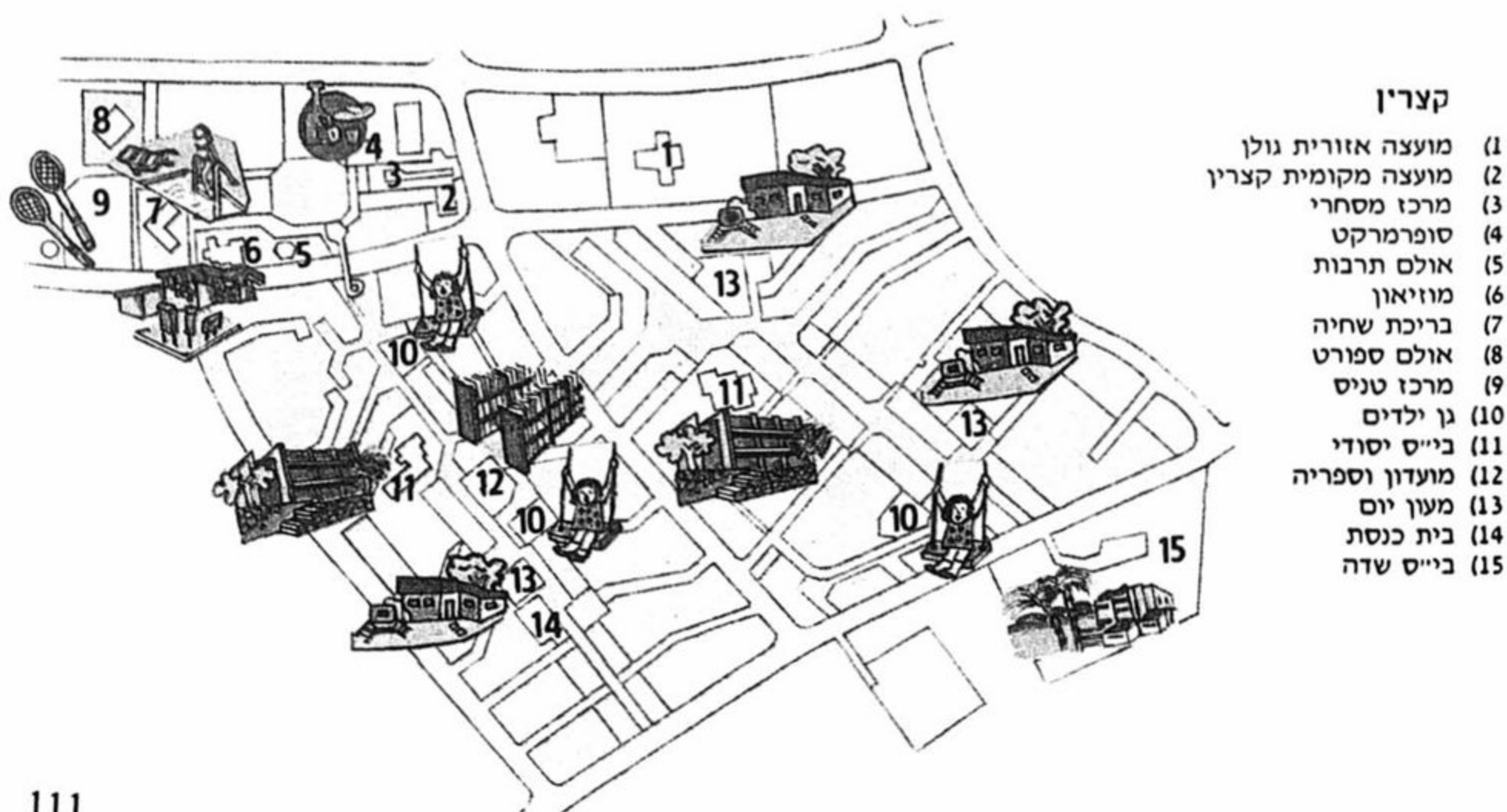
בעיר, שבבניינה הוחל ב-1975, שני רבעים מבונים, והיא מונה כ-2,500 נפש. עד לסוף העשור תמנה אוכלוסייתה כ-4,500 נפש (העיר מתוכננת ל-25 אלף תושבים).

בעיר מתוכננות שמונה שכונות מגורים ומרכז עירוני. כל שכונה תבנה כיחידה נפרדת וכולן נשענות על המרכז שבו מתקני תרבות, ספורט, שירותים ומסחר. בכל שכונה בנויות או מתוכננות 600 עד 1,200 יחידות דיור, בבתים חד-קומתיים, קוטג'ים ותלת-קומתיים. לשכונות כבישי טבעת היקפיים בעוד שהתנועה בשכונה רגלית בלבד. רשתות החשמל, הטלפון והתקשורת הן תת-קרקעיות ובמראה העיר מודגשים – פיתוח סביבתי וגינון ברמה גבוהה.

המרכז העירוני כולל שירותים ומסחר, בניין המועצה המקומית, מרפאה, בנק, חנויות, בתי מלאכה, סופרמרקט. מרכז התרבות כולל מוזיאון ארכיאולוגי, אולם מופעים, ספרייה מרכזית ועוד.

בסיסה הכלכלי של קצרין היה אמור להתבסס על שלושה אלמנטים ההולמים את תפקודה האזורי ואת מיקומה במערכת העירונית והארצית: שירותים, תיירות ותעשייה. בשלב הנוכחי פיתוח מפעלי התעשייה אינו מדביק את הצרכים, אף שהתשתית הקיימת מאפשרת הקמת מפעלים וקליטת עובדים, מבלי להזדקק לבנייה נוספת באזור התעשייה או בשכונות המגורים.

עקב הפיגור בפיתוח מקורות תעסוקה, הקליטה איטית ומורגשת האטה בהתפתחות העיר. עיקר מקורות התעסוקה הוא בשירותים – 30%. מספר דומה מועסק על-ידי כוחות הבטחון (צבא ומשטרה). מפעלי התעשייה נמצאים עדיין בראשיתם ומספר המועסקים בהם אינו עולה על 15%. מבין המפעלים הבולטים: מפעל גלרון (אלקטרוניקה) המעסיק כ-50 עובדים, "מחלבות רמת הגולן" המעסיק למעלה מ-20 עובדים ו"אורליל" – לציד אלקטרואופטי, ובו כתריסר עובדים.

הדרוזים בגולן

קיס פירו

הדרוזים ברמת הגולן מתגוררים בארבעה כפרים: מג'דל שמש, בוקעתא, מסעדה ועין קניה. הישוב הדרוזי בגולן הוא צעיר יחסית. ראשיתו אולי בתקופת פח'ר א-דין (1590 – 1635), שהרחיב את שלטונו מהחורן במזרח ועד לכרמל בדרום. הוא הפקיד בידי שתי משפחות דרוזיות – האחת מלבנון והשניה מהכרמל – את המשימה להדוף את שבטי הברווים באזור רמת הגולן, שהטרידו את שיירות המסחר. לאחר מכן המשיכו הדרוזים להתיישב בגולן, בעיקר באזור מג'דל שמש. מאוחר יותר הצטרפו אליהם משפחות נוספות מהלבנון ומהגליל, והכפר מג'דל שמש הפך לאחת מנקודות האחיזה החשובות ביותר של פח'ר א-דין.

למסורת זו, השגורה בפי זקני הדרוזים בגולן, אין סימוכין במקורות ההיסטוריים. בספרי התקופה הדנים בפועלו של פח'ר א-דין, אין כל רמז לכפרים דרוזיים בגולן. מבין ארבעת הכפרים הדרוזים בגולן מג'דל שמש ועין קניה קדמו לבוקעתא ולמסעדה, שכן שני הכפרים האחרונים הוקמו לפני פחות ממאה שנים, וזקני הגולן זוכרים עדיין את השלבים הראשונים להקמתם. בבוקעתא ובמסעדה מתגוררים יוצאי אותן משפחות הגרות גם במג'דל שמש, דבר המצביע על מקור התושבים. הכפר בוקעתא הוקם על-ידי שתי משפחות שעזבו את מג'דל שמש לאחר סכסוך משפחתי. הן בחרו לעצמן מקום בקרבת השטחים החקלאיים, באזור שנקרא בוקעתא, שפירושו "אדמת מישור בין ההרים". הכפר מסעדה מאוחר אף הוא, והוקם בקרבת החלקות החקלאיות של הפלאחים ממג'דל שמש ובקעת היעפורי. הכפר שימש בעבר כישוב עונתי עבור הפלאחים, שירדו ממג'דל שמש בעונת השלגים, כדי לשמור על עדריהם.

לא ברור מתי בדיוק החלו הדרוזים להתיישב במג'דל שמש ובעין קניה. בראשית המאה ה-19 שני הכפרים כבר היו קיימים. מג'דל שמש נזכרת בהקשר לשיח' בשיר ג'ונבלט שנמלט מלבנון לחורן ב-1825, בעוד שעין קניה נזכרת כבר על-ידי הנוסע א. רובינסון ב-1838. שני הכפרים בנויים באזורים מוגנים. הגישה לעין קניה היא קשה ויש לעבור דרך ואדיות ומדרונות תלולים. מג'דל שמש ממוקמת באזור המוגן מכל צדדיו. הגישה אליה היתה בדרך צרה, הנקראת עד היום "אל בואב" כלומר, הדלתות. הכניסה השניה נקראת "אל סוקרה", כלומר, הסגירה, דבר המעיד שתושבי הכפר יכלו ל"סגור" את הכפר בפני אויבים.

* * *

הדת הדרוזית הופצה במצרים ובסוריה רבתי בשנים 1017 – 1043. עם הופעת הדת היא נתקלה בהתנגדות אלימה מצד המוסלמים, הסונים והשיעים. אנשיה נרדפו באכזריות ונאלצו להימלט ממצרים ולהסתתר בהרים ובמקומות מוגנים. במשך הזמן נתגבשו חמישה ריכוזים של קהילות דרוזיות:

בג'בל א-סומאק שבקרבת חאלב; באל עבדללה בהרים שממזרח לביירות; בא-סולימאן, שבוואדי א-תים, למרגלות החרמון; באל בוסתן בג'וטא של דמשק ולבסוף

באזור הגליל. הכפרים הדרוזים הנמצאים כיום למרגלות החרמון הם חוליה המקשרת בין הישוב הדרוזי בהר הלבנון ובגליל לבין הישוב הדרוזי באזורי דמשק והחורן. לפי המסורת, רוב המשפחות שהקימו את מג'דל שמש או שהצטרפו אליה מאוחר יותר באו מהגליל. אחת המשפחות הידועות (ספדי) מקורה בלבנון, אך היא חייתה בכפר חורפיש שבגליל ומשם הגיעה למג'דל שמש. משפחה אחרת שמקורה בלבנון, ישבה תקופת מה בג'רמק שבגליל, משם הגיעה למג'דל שמש.

סביר להניח, שרוב המשפחות במג'דל שמש מקורן בגליל, ורק מיעוטן הגיעו מלבנון. באשר לטענה של תושבי המקום שמקורם לבנוני, הדבר נובע מכך שהמוצא הלבנוני נחשב בעיניהם כבעל ייחוס רב יותר.

בימים עברו חיו בגליל דרוזים רבים, אולם אחרי עליית דאהר במאה ה-17, הם איבדו את שלטונם בגליל שנמשך מאז תקופתו של פח'ר א-דין. כאשר פרץ מאבק הדמים בין הדרוזים למוסלמים, בימי דאהר, נהרסו כפרים דרוזים רבים. מתוך קרוב ל-50 כפרים דרוזים בגליל נשארו רק 14; חלק מהדרוזים בגליל התאסלם וחלק אחר היגר. דרוזים רבים היגרו מהגליל לגולן. מאורעות סוף המאה ה-17 וראשית המאה ה-18 בגליל הביאו להגירה מסיבית של הדרוזים למג'דל שמש ואחר כך גם לחורן.

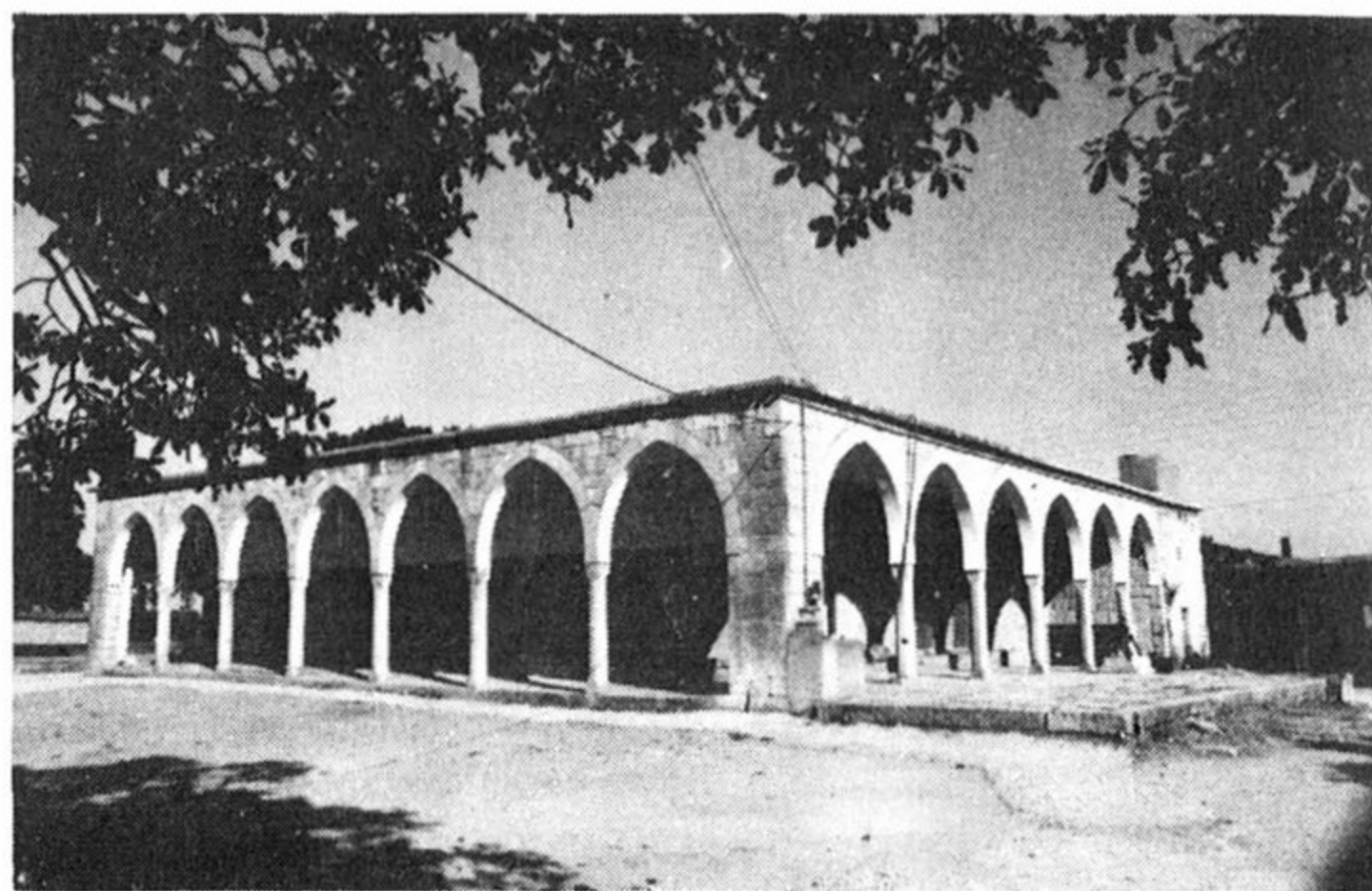
קשה לוודא אם הגרעין הראשון של מג'דל שמש היה קיים כבר לפני ההגירה מהגליל. אולם הדרוזים מהגליל הפכו את מג'דל שמש לכפר החשוב ביותר באזור. היות שהגולן מקשר בין לבנון, החורן והגליל, הדרוזים בכפרי רמת הגולן שמרו על קשרים עם כל הקהילות הדרוזיות. בתקופת אברהים פחה (1832 – 1840) מרדו הדרוזים. תושבי הגולן מילאו תפקיד חשוב במרד שהתפשט דרכם מהחורן ללבנון. במרד הדרוזים נגד הצרפתים ב-1925, הדרוזים בגולן – בהנהגת הכפר מג'דל שמש – מילאו תפקיד מרכזי בהתפשטות המרד לאזור וואדי א-תים. הצרפתים החליטו לשים קץ למרד באזור החרמון, ובאפריל 1926 תקפו את מג'דל שמש. תושביו נמלטו לאחר שבתי הכפר נהרסו כליל. למעלה ממאה איש מתושביו נהרגו והשאר נמלטו לכפרי האזור וכן לגליל ולכרמל. בסוף שנות ה-20 חזרו התושבים לכפרם, שנבנה מחדש. ואולם, המבנה הפיסי של הכפר שמר על הצורה המסורתית של הכפרים הדרוזים באזור: בניינים צמודים וסמטאות צרות האופייניים לכל הכפרים הדרוזים בגולן ובגליל. ברמת הגולן כמו בגליל, הכפרים מונוטוניים, מגובבים ומכונסים והם מיטיבים להשתלב בנוף ובסובב. הדבר נעשה במתכוון כדי להצניעם. "החלודה", מקום התפילה, הוא בניין פשוט כמו שאר הבניינים וממוקם בדרך כלל בקצה הכפר. בכפר הדרוזי המסורתי המגע עם זרים הוא מינימלי, בין השאר בשל סודיות הדת, הגורסת התבדלות כלכלית וחברתית. משום כך גם לא התפתח המסחר. דפוסי הכלכלה היו עד לפני זמן לא רב אוטארכיים, על אף הקרבה לדרך העולה לדמשק.

הדרוזים בגולן חיו בעבר על גידול צאן וחקלאות – בעיקר פלחה. ואולם, במאה ה-19 ובמיוחד אחרי שנות ה-30, רבים מהפלאחים עברו לגידול פקעות משי. המקורות מציינים, שבשנות ה-50 וה-60 של המאה ה-20 הגיע גידול עצי התות ופקעות המשי לגולן ואף לחורן. עד היום אפשר לראות את שרידי גידול זה, במיוחד במישור היעפורי באזור אל-מרג'. זקנים רבים זוכרים את תקופת ירידתו של גידול זה בראשית המאה ה-20.

לאחר שהקיץ הקץ על גידול המשי באזור רמת הגולן, כמו גם בלבנון בכלל, שבו הפלאחים לגידולים המסורתיים. ב-1945 חל מפנה בחקלאות ברמת הגולן, כאשר השיח' סלאח טראבי ממג'דל שמש נטע את המטע הראשון של תפוחי העץ באל-מרג'. ברם, החקלאים לא מיהרו ללכת בעקבותיו. רק מ-1951 הפך גידול זה לדומיננטי, לאחר

דרוזים במג'דל שמס עובדים בשיטות חקלאיות מסורתיות. בשנים האחרונות חל שדוד מערכות בנושא זה (צילום מ-1968)

חילוות אל ביאדה — המקדש הדרוזי בוואדי א־תים שבמערב החרמון
— מולדת הדרוזים

שנפתחו שווקים חדשים לתפוחי העץ של הגולן במדינות המפרץ העשירות. בכפרים הדרוזים ברמת הגולן אין בעלי קרקעות גדולים. הבעלות על הקרקע היתה זעירה וכל תושבי הכפרים נהנו ממנה. אדמות עין קניה מצויות ברובן במדרונות והחלקות הן פרטיות. אדמות הציבור ("מושאע") נמצאות רק בתוך הכפר בשימוש ציבורי. אדמות הכפרים של מג'דל שמס, בוקעתא ומסעדה נחלקות לשני סוגים: אדמות מישור כגון אל-מרג' או מישור בוקעתא, ואדמות במדרונות, שנקראות בפי האיכרים אדמות "סליח". כיום ברשות מרבית תושבי הגולן חלקות אדמה, הנעות בין שלושה לעשרים דונם, ורק למעטים יש חלקות גדולות יותר.

לאחר 1967 ארבעת הכפרים הדרוזיים בגולן עברו מודרניזציה ותמורות כלכליות מרחיקות לכת. חלק מהתושבים עובדים בישראל ותוצרתם משווקת בארץ. תפוחי רמת הגולן כבשו מקום חשוב בשווקים של ישראל. לידי התושבים זרם כסף רב, שאיפשר להם השקעות נרחבות במטעי התפוחים. השטח שהוקצה לחקלאות בכלל ולתפוחי עץ בפרט, גדל מאוד. השטח המעובד של כפרי הגולן, הכולל בעיקר תפוחי עץ וגפנים, גדל מ-6,400 דונם ב-1967 ל-8,900 דונם ב-1979. כלומר, עליה של 40%. מטעי תפוחי העץ בלבד גדלו מ-2,420 דונם ב-1967 ל-6,500 דונם ב-1979. עליה של 168.6%. ההשקעות בצאן ובבקר גדלו אף הן ומספר הראשים עלה מ-4,489 ב-1967 ל-25,000 ב-1979; עליה של 557%. בשנים האחרונות מנסים התושבים להקצות אדמות נוספות לתפוחי העץ בשטחים שמחוץ למישור אל-יעפורי הפורה, ומכשירים קרקעות באזורי הגבעות והמדרונות. כדי לפתור את בעיית ההשקיה באזורים אלה, הם חופרים בריכות, ומזינים אותן במי הגשמים ובאמצעות גנרטורים, השואבים את המים ומשקים את המטעים.

השיפור במצבם הכספי איפשר לתושבי רמת הגולן לבצע תכנית השקיה בעמק היעפורי. התכנית מכונה בפי הדרוזים "משרוע ראס אל-נבע". היא נעשתה באופן שיתופי על-ידי בעלי הקרקעות באזור. הדרוזים ברמת הגולן סיגלו לעצמם את השיטות המודרניות בגידול תפוחי העץ ובין השאר ביקשו לאחסן את התפוחים בבתי קירור. לצורך זה הוקמו באזור שלושה בתי קירור גדולים, שהם מהמודרניים ביותר בארץ. יכולת הקיבול של אחד מהם היא 200,000 קופסאות תפוחים, השני בעל קיבולת של 50,000 קופסאות, והשלישי — 30,000. לצד שלושת בתי הקירור השיתופיים הגדולים, ישנם מספר גדול של בתי קירור פרטיים בבתי התושבים.

בשנים האחרונות החלו הפלאחים הדרוזים לנטוע עצי דובדבנים, אולם הקצב הואט ואפילו הופסק, בגלל הכדאיות הנמוכה בהשוואה לרווחיות של תפוחי העץ. החקלאות נשארה העיסוק העיקרי של תושבי הכפרים הדרוזים בגולן. העליה ברמת החיים בעקבות תהליכי המודרניזציה, מקורה בעיקר בחקלאות המסחרית, דבר המנוגד להתפתחות הכפרים הדרוזים בגליל ובכרמל, שם העליה ברמת החיים והמודרניזציה באו כתוצאה מהשתלבותם בעבודות חוץ ומנטישת החקלאות.

מתוך אוכלוסיה של יותר מ-13,000 תושבים בכפרים הדרוזים, 6,500 מהווים את האוכלוסיה היצרנית (מעל גיל 15 שנה). קרוב ל-5,000 נכללים בכוח העבודה המועסק. בחקלאות מועסקים קרוב ל-2,200 תושבים (כולל נשים) המהווים בערך 44% מהמועסקים בכפרים ומחוצה להם. 1,500 איש מועסקים מחוץ לכפרים — בעיקר בבניין ובתעשייה בצפון הארץ. מספר זה מהווה 30% מכלל המועסקים. בתוך הכפרים הדרוזים יש 230 בתי עסק קטנים (חנויות, מוסכים, מסגריות, מסעדות, תחנות דלק, בנקים, מפעלים קטנים וכד') המעסיקים קרוב ל-500 איש, שהם 10% מכוח העבודה המועסק. בכפרים יש קרוב ל-220 מורים. 500 עובדים בעבודות ארעיות לא מוגדרות.

יש לציין שרוב אלה שאינם חקלאים כיום לא נטשו לגמרי את החקלאות, והם ממשיכים לעסוק בגידול תפוחי עץ או צאן. החקלאות תופסת על כן את המקום הראשון במספר המועסקים, וכמעט כל תושב ברמת הגולן נהנה ממנה. גם אם התפתחו עסקים מחוץ לחקלאות, הדבר לא נעשה על חשבון החקלאות, אלא במידה רבה הוא פועל יוצא ממנה.

החקלאות תופסת מקום מרכזי ברמת הגולן מהסיבות הבאות:

* אדמה פוריה, שפע מים ומזג אוויר המתאימים במיוחד לגידול תפוחי העץ הנודעים באיכותם, שחדרו היטב לשוק הישראלי.

* שוק העבודה בצפון הארץ, שהוא מצומצם יחסית, מעודד את התושבים להתמסר לחקלאות.

* אין בפני הדרוזים בגולן אפשרויות תעסוקה במסגרת כוחות הבטחון, בדומה לדרוזים בגליל ובכרמל.

לאחר 1967 חלה עליה ניכרת ברמת החיים של הדרוזים בגולן. הדבר מצא את ביטוי בתחומים רבים ובמיוחד ברכישת השכלה. בגולן מצויים קרוב ל-50 אקדמאים דרוזים בוגרי אוניברסיטאות וקרוב ל-80 סטודנטים. ב-1985/86 למדו בבית הספר התיכון 590 תלמידים, מחציתם מהכפר מג'דל שמש.

העליה ברמת החיים, רמת החינוך וההשכלה הגבירו את תהליכי המודרניזציה, שלוו בשינויים חברתיים. ואולם, התמורות החברתיות לא הדביקו את התמורות הכלכליות. החברה הדרוזית בכפרי הגולן עדיין מסורתית. ריבוי בתי האב והפיצול לבתי אב חדשים לא הרסו את ההשתייכות המשפחתית. השתייכות זו עדיין חזקה, דבר המתבטא לעתים בקנאות המשפחתית ובעוינות בין החמולות בכפרים.

מכל מקום, השפעת התמורות הכלכליות הביאה לשינויים בהנהגה. אנשי הדת הצליחו לשמור על מעמדם בחברה המשתנה. לעומתם, ההנהגה החילונית, שאינה נשענת על לגיטימציה דתית כלשהי מלבד מוסכמות העבר, איבדה לעתים את מעמדה, ואנו עדים למוביליות בהנהגה זו. נתגבשו מנהיגויות חדשות, המבקשות לתפוס את מקומן. תפקידם של האקדמאים גדל במיוחד בסוף שנות ה-70 ובראשית שנות ה-80. כיום מונה ארגונם ("אל-ראבטה") 143 חברים. הארגון הצליח להקים שתי מרפאות המופעלות על-ידי רופאים מקומיים – מרפאת שיניים ומרפאה כללית. חברי הארגון יזמו פעולות רבות. הם דאגו לסדרי מינהל תקינים ולנקיון בכפרים, לסלילת כבישים ועוד. לא אחת יש ניכור בין שני הצדדים: העולם המסורתי-הכפרי, המונהג על-ידי הזקנים ואנשי הדת, ולעומתם – הצעירים, המרחיקים לכת בגישתם הלא מסורתית. התנגשות זו בין שני עולמות היא התחלת תהליך, שקשה לנבא את תוצאותיו.

אתרים בגולן

גמלא

שמריהו גוטמן

"והרומאים כבשו את כל מבצרי הגליל... וגם העיר גמלא אשר מעבר לים כנרת מול טריכאי מרדה עוד ברומאים... כי יושביה בטחו במשגב עירם אשר היתה חזקה אף מיודפת". כך פותח יוסף בן מתתיהו את תאור המלחמה על גמלא (מלח' ד,א). במשך כחודש ימים עמדו היהודים במלחמת גבורה מול הצבא הרומי. לבסוף נכבשה העיר וקרוב לעשרת אלפים איש מצאו בה את מותם. גמלא נשדדה וחרבה בידי הרומאים עד היסוד ולא יושבה עוד לעולם.

גמלא בנויה על מצוק נישא המבוצר בידי הטבע. המקום, הנקרא בערבית א־סנס, שפירושו ה"דבשת", מתמשך מכיוון מזרח צפון-מזרח למערב דרום-מערב. זוהי שלוחה מסולעת וצרה, המתנשאת מעל לסביבתה כ-230 מ', והיא נמשכת ממפגש הנחלים דליות – גמלא עד לשיאה, ברום 330 מ'. השלוחה מתקשרת באוכף צר אל הרמה הגבוהה יותר, שעליה נמצא הכפר דיר אל קרוח. מדרונה הפונה לדרום דרום-מזרח רחב ומתון מעט מן המדרון שמנגד, ועליו נבנתה העיר.

השלוחה בנויה ברובה סלעי משקע, שבהם נחצבו בורות המים. חלקה הגבוה בנוי סלעי בזלת, ששימשו כחומר גלם לבניית העיר. קירות הנחל התלולים יוצרים מצוקים קשים למעבר ומסוכנים, כתאורו של יוסף בן מתתיהו:

"... ועל הצלע הזקופה נבנו הבתים צפופים מאד, עד אשר דמתה כל העיר התלולה כתלויה על פי התהום וצונחת למטה. ופני העיר היו למול רוח דרומית, והצוק המתרום לאין חקר ממעל לעיר גם הוא נשקף לצד דרום, ועליו נמצאה מצודת העיר, ולמטה ממנה היתה צלע ההר הזקופה באין חומה, כי נפלה אל תהום עמוקה. ומקור מים נמצא מבית לחומה בקצה העיר". (מלח' ד א,א).

הישוב היהודי בגמלא החל כנראה בתקופת שיבת ציון. העיר נזכרת ברשימת המקומות שנכבשו בידי אלכסנדר ינאי במסעו לעבר-הירדן ולדרום הגולן. מאוחר יותר נקרע הגולן ובתוכו גם גמלא, מיהודה. עם התרחבותה של ממלכת הורדוס בשנת 20 לסה"נ, סופחה אליה גמלא. לפני המרד הגדול פעלה בגמלא משפחת מורדים, שהתסיסה את העם נגד השלטון הרומי. בימי הורדוס חי בה, ממשפחה זו, חזקיה, "שפשט בגדוד רב על המקומות הסמוכים לסוריה" והומת במצוות הורדוס. אחד מתושבי גמלא, יהודה הגלילי, היה בין אלו שהתסיסו את הקנאים (קדמ' יח א,ט). בראשית המרד בוצרה גמלא בידי יוסף בן מתתיהו ביחד עם סלבקיה וסוגני. בעוד השתים האחרונות נכנעו ללא קרב, עמדה גמלא במריה.

עד ל-1967 היה מיקומה של גמלא לוטה בערפל. במשך שנים רבות נהגו לזהותה בג'מליא מזרחה לנחל רוקד שבבשן, אך זיהוי זה עורר קשיים רבים. לאחר מלחמת ששת

ערכו והביאו לדפוס: יצחקי גל ואלי שילר, על סמך מידע בכתב ובעל פה שנמסר על-ידי שמריהו גוטמן.

גמלא בצילום אוויר. מימין (מזרח), החומה ושטחי החפירה בעונות הראשונות

הימים זיהתה משלחת סקר הגולן את גמלא במקום הנוכחי. * הזיהוי תאם את מירב הנתונים: מרכז שלוחת ההר הנמצאת ממערב לדיר קרוח, נראית מנגד טריכאי, היא מגדל של ימינו; המבנה הטופוגרפי של שלוחת ההר והמדרונות תואמים את תאורו של יוסף בן מתתיהו ועל השיפולים הדרומיים של השלוחה בצבצו שרידי ישוב קדום. ואמנם בבדיקה שנערכה באתר, נמצאו שרידי בניינים הרוסים, חומה הסוגרת על השלוחה מצד מזרח וחרסים משתי התקופות החשובות בקורותיה של גמלא – התקופה ההלניסטית והתקופה הרומית. גם הקביעה כי בשל מבנה השטח לא היה צורך בחומות נוספות התאמתה, ומאז 1976 נערכות באתר חפירות ארכיאולוגיות.

אופי הישוב ומראה פני העיר

גמלא היתה עיר שלטון שתושביה התפרנסו בעיקר מחקלאות. מיקומה על שטח מצומצם (180 דונם) על מתלול נישא, נראה לכאורה כבלתי אפשרי להקמת ישוב, ואולי משום כך גם לא זוהה המקום בעבר. בפועל עונה גמלא על התנאים החשובים להקמת ישוב בימים עברו: המקום שולט על סביבתו ונוח להגנה; בסמוך מצויים מקורות מים עשירים, האזור מוקף בשטחים חקלאיים ולא הרחק ממנו עברו דרכים חשובות, וביניהן הדרך הרומית היורדת מהחורן לכנרת והדרך העוברת מצפון לגמלא.

* את הזיהוי הציע יצחקי גל, סגנו של ש. גוטמן במשלחת סקר הגולן, וכיום חבר קיבוץ אפיקים.

על כי המקום התאים להקמת ישוב, אנו למדים בין השאר משרידים קדומים שנתגלו בגמלא, מהתקופה הכלקוליתית ומתקופת הברונזה הקדומה.

גמלא היתה עיר בעלת אופי חקלאי. בסביבה, העשירה במקורות מים, השתרעו מטעי זיתים ותאנים, כרמי גפן ושדות תבואה. ענף כלכלי אחר היה גידול הצאן והבקר, שהיה אופייני מאז ומתמיד לגולן. על גידול הזיתים אנו למדים מבתי הבד המפוארים (ושרידי הזיתים) שנחשפו בחפירות. מטעי זיתים השתרעו בין השאר על המדרון שמדרום לגמלא, אך הם הוזנחו ונעקרו בתקופה מאוחרת. התוצרת החקלאית שימשה לא רק לתצרוכת עצמית, אלא נועדה גם ליצוא. שמן הזית יוצא לתפוצות היהודיות הסמוכות ובעיקר לבבל. ממצאי המטבעות העשירים מעידים על קשרי מסחר ענפים עם האזור. במיוחד רבות המטבעות הצוריות, שהיו באותה תקופה מטבע עובר לסוחר.

גמלא היתה עיר שלטון ומינהל גדולה יחסית, שמנתה לפי עדותו של יוסף בן מתתיהו קרוב לעשרת אלפים לוחמים בעת כיבושה. אמנם אותו היסטוריון מעיד, שערב המרד זרמו אליה פליטים רבים, אך רבים אחרים נטשוה. השטח המצומצם והאוכלוסיה הרבה השפיעו על אופייה האורבאני של העיר, שנבנתה בצפיפות. אין זו עיר מתוכננת, אלא ישוב שצמח באופן הדרגתי, מהתקופה ההלניסטית ועד לשלהי התקופה הרומית. בתחילתה לפחות היתה זו עיר חסרת חשיבות, שאיננה נזכרת כמעט במקורות. המבנה התלול של המקום, חייב בנייה על גבי טראסות שיושרו למטרה זו, והעיר נבנתה מפלסים מפלסים "דמויי כוורת" עם גגות צפופים וסימטאות צרות ומפותלות שקשה היה לחדור לתוכן. הבתים כמו גם החומה הוקמו באבני בזלת. המבנה הטופוגרפי איפשר את גרירת אבני הבזלת מהמקומות הגבוהים לאתרי הבנייה, שהיו במפלס נמוך יותר. רמת הבנייה היתה גבוהה יחסית ועבודת הסיתות, בעיקר בבנייני ציבור וברובע האמידים (שטח S), היתה מעולה. מהחפירות עולה, שחלק מהבתים התנשא לשתי קומות.

קיר של בית עם חלון ששרד בחלקו בגמלא (ברובע שמדרום לבית הכנסת). משמאל, אבני קלע שכמוהם נמצאו לרוב בבתים – בעיקר ברבעים הסמוכים לחומה

אף שבסביבתה מצויים מקורות מים עשירים, בישוב אין מקור מים עצמי. התושבים חפרו בריכות ובורות מים, בנצלם את הסלע הגירי הרך לחציבת הבורות. שכבת החוואר האטומה איפשרה לאגור מים ללא השקעות יקרות. בריכת מים גדולה נמצאה בחלקו הדרומי-מערבי של האתר (13), ובורות מים היו מחוץ לחומה, בחלק הצפוני-מזרחי (12), בעוד בחלק הדרומי-מזרחי נמצאו שרידים שהיו שייכים אולי לאמה, שהוליכה את מימי נחל דליות לישוב (15). בריכות מים נמצאו גם מתחת לבתים והמים נאגרו בקפדנות מהגגות והרחובות.

מיקומה של גמלא והמבנה הטופוגרפי הקשה איפשרו לה לשלוט בעזרת כוחות קטנים יחסית על הדרכים הסמוכות, מבלי שניתן יהיה לאיים עליה. בעיקר היתה חשיבות לקרבתה לדרך המוליכה לבבל ולגולה היהודית שבה. אפשר שעובדה זו היתה לה בסופו של דבר לרועץ וחתמה את גורלה. החלטת הרומאים לכבשה היתה קרוב לוודאי בשל קשריה וסמיכותה לתפוצות היהודיות שממזרח, והחשש שתשמש גורם מתסיס שיעוררן למרד.

המלחמה על גמלא

לאחר כיבוש הגליל ומבצרי הגיע הצבא הרומי לגמלא והטיל עליה מצור. בשל נתונה הטופוגרפיים המיוחדים, לא הוקפה גמלא בטבעת מצור כמקובל, אלא תחילה כבשו הרומאים את במת ההר שמעל לשלוחת גמלא, והקימו שם את מחנותיהם. בעיצומן של ההכנות להסתערות הביאו התוקפים אל החומה את אגריפס כדי שישדל את תושבי גמלא להיכנע ללא קרב, אך ללא הועיל.

כאשר הוחל בקירוב כלי המלחמה הכבדים לחומה, ניסו המגינים לסכל את הערכות האויב ולעצור את התקדמותו. אך משגבר ירי מכונות הקלע והבליסטראות, הם נאלצו לנטוש את החומה ולסגת. חיילי הלגיון הבקיעו את החומה באילי ברזל בשלושה מקומות והסתערו פנימה "כזרם חזק בתקיעת חצוצרות ובמשק כלי נשקם ובתרועת נצחון". תחילה התייצבו היהודים בעוז ליד הפרצות וניסו לבלמם. אך לאחר שהרומאים הצליחו להתקדם לתוך העיר בכוחות מוגברים, נסוגו המגינים ועלו לעיר העליונה, והרומאים בעקבותיהם.

בעוד יחידות המחץ הרומאיות רודפות אחרי הנסוגים אל הרכס, נכונה להן הפתעה: משראו והיהודים כי ניתק הקשר בין הכוחות העיקריים לפורצים בראש, שהסתבכו בין הבתים, על מדרון תלול ובסימטאות הצרות, הם ניצלו את שליטתם בשטח, ותקפו את הרומאים מלמעלה. הרומאים החלו לסגת, אך דרכם נחסמה על-ידי הכוחות שניסו לחדור בהמוניהם דרך הפרצות לרחובות העיר. במהומה הרבה שנשתררה, איבדו המפקדים הרומאים את השליטה על חייליהם. הם קפצו בבהלה ועלו על גגות הבתים, אך אלו התמוטטו תחת כובד משאם. רבים מהם מצאו את מותם מתחת להריסות ואחרים נפלו מחיצי הקשתים היהודים, שהתבצרו מעליהם. באבדות כבדות הצליחו הנותרים לפלס לעצמם דרך ולהימלט אל מחוץ לעיר. בבהלת המנוסה נשאר אספסינוס בין אחרוני הנסוגים, עם קומץ חיילים שגוננו עליו, עד שנחלץ מהסכנה.

"ויתר הרומאים מצאו ביגיע רב את מוצאי העיר ועזבו אותה. ואספסינוס נשאר כל העת עם אנשיו הנמצאים בצרה, כי התעצב אל לבו מאד בראותו את העיר נהפכת על אנשי צבאו, ושכח להשמר לנפשו ועלה מבלי הדעת מעט מעט אל מרום העיר ושם נשאר ברעה גדולה עם אנשים מתי מספר, כי גם טיטוס בנו לא היה עמו יחד, יען אשר נשלח אל מוצינינוס, נציב ארץ סוריה. ואספסינוס חשב, כי לא לישועה וגם לא לתפארת יהיה לו, אם

ראשי חץ רומאיים שנמצאו בגמלא. מימין: ראשי חץ של מכונות ירי

יפנה ערפו לברוח מפני אויביו, וזכר את המלחמות אשר התענה בהן מימי נעוריו ואת מעשי גבורותיו, וכמו נחה עליו רוח אלהים. הוא התלכד עם אנשיו יחד וכלם חברו את כלי נשקם (מגיניהם) עד היותם כבשר אחד, ובזה התחזק אספסינוס בפני השונאים הנלחמים אתו מראש הגבעה ולא פחד מגדל המונם וגם מאבני הקלע, אשר השליכו עליו, וכראות אנשי הצבא את כח רוחו הנפלא הרפו מעט קט ממנו. וכאשר הונח לו מעט ממציקיו, נסוג אחורנית בשובה ונחת ולא הפנה את ערפו אל האויב עד הגיעו בשלום מחוץ לחומה. ורבים ועצומים מצבא הרומאים מתו במלחמה הזאת ובין המתים נמצא שר העשרה איבוטיוס, אשר הפליא לעשות גבורות לא במלחמה זו, שנספה בה, בלבד, כי אם גם בכל הקרבות אשר לפניו. רעות רבות ונוראות עולל ליהודים". (מלח' ד, א, ה).

הקרב הראשון על גמלא הסתיים אפוא במפלת הרומאים. היתה זו מפלתם הראשונה במסעם להכנעת הגליל. אין זאת כי מבנה העיר, תנאי השטח הקשים ואופיים של הביצורים ואולי גם נחישותם של המגינים, היו לרומאים לרועץ.

חירוף הנפש והגבורה של מגיני גמלא הביאו נצחון לשעה, ברם ימי השמחה היו קצרים: המים והמזון הלכו ונתדלדלו, וכאשר נתחדשה ההתקפה, רבים נמלטו מהעיר דרך מנהרות, ומצאו מסתור בנקיקים נדחים. מצב האספקה החמיר, עד כי מנות מזון חולקו רק ללוחמים. המגינים עמדו במאמץ עליון נגד לחץ התוקפים, בעוד רבים מהנותרים בעיר גוועו ברעב.

ב־22 בחודש הפרברטיוס (תשרי), בטרם עלות השחר, התגנבו שלושה חיילים מן הלגיון ה־15 למגדל השמירה של העיר וחתרו תחתיו. המגדל על שומריו המופתעים, התמוטט ברעש גדול לתהום. כאשר שמעו שומרי החומה את רעש הדרדור, אחזה בהם אימה ורבים ברחו מהחומה, בחושבם שהרומאים פרצו לעיר. קבוצה אחרת, ובראשה יוסף בן המילדת, מפקד גמלא, ניסתה לעמוד בפרץ, אך המוות השיגם.

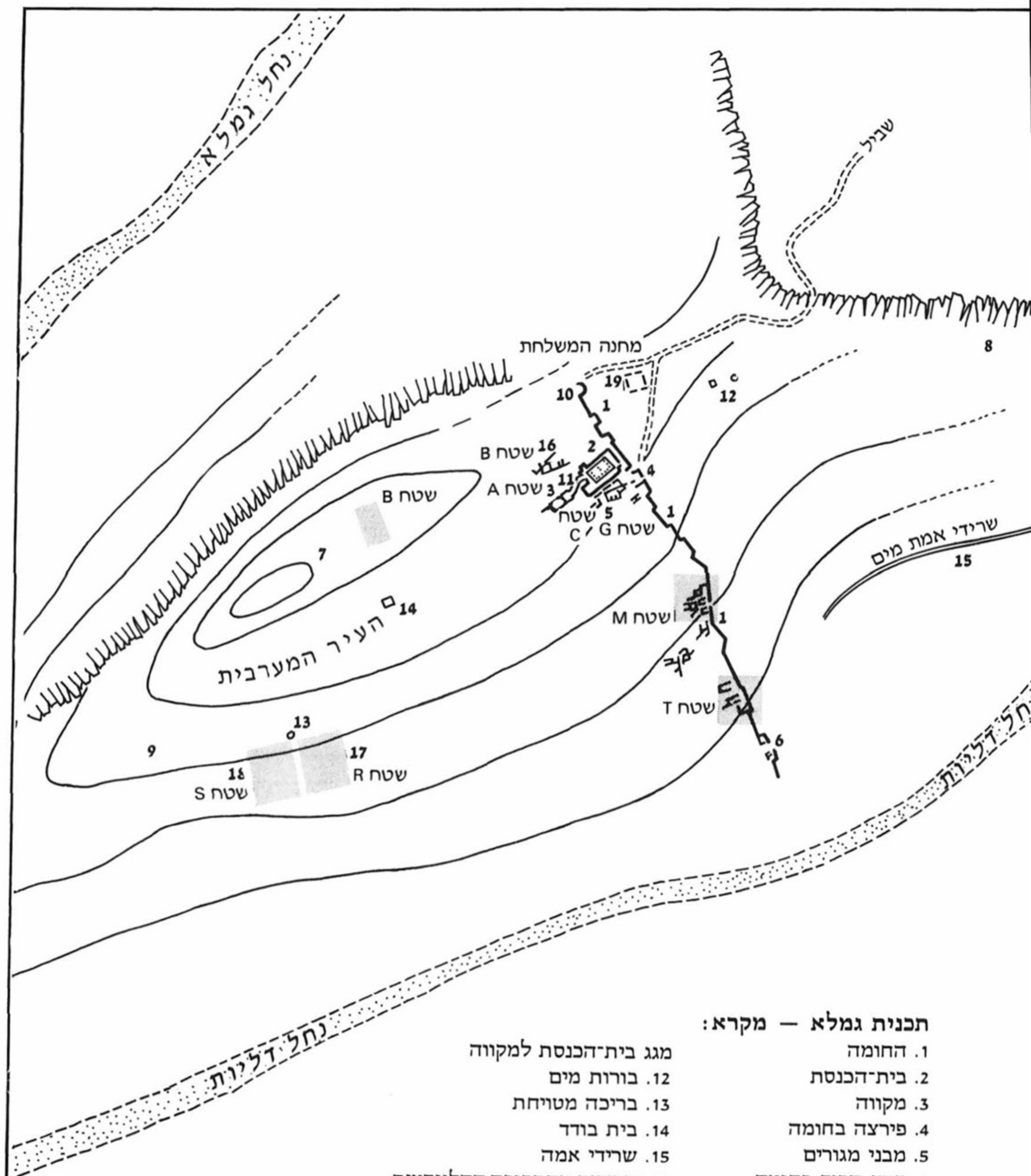

בית־הכנסת כפי שנתגלה בעת חשיפתו — עם אבני קלע. המגינים התבצרו בבית־הכנסת, שהיה אולי המבנה הגדול והמוגן ביותר בעיר

לאחר ההתקפה הראשונה שנכשלה, נזהרו הרומאים מלפרוץ בהמוניהם לעיר. רק בבוקר שלמחרת קרבו לפרצות מאתיים רוכבים מלווים בחיל רגלים, בפיקודו של טיטוס. הצופים מעל החומה הבחינו בהם והזעיקו את המגינים, אלא שכוח ההתנגדות של הלוחמים לא עמד להם עוד. מפקדם היה בין הנופלים ביום הקודם, ושארית האוכלוסיה כללה ברובה זקנים, נשים וטף, פצועים, חולים ומזוי רעב. ביאושם החלו נסים לעבר הרכס, אולם רבים מביניהם נפלו חלל. מתי מעט ניסו, בשארית כוחם, לעצור את הרומאים ונפלו בקרב. אלה שלא הספיקו להגיע לרכס נרצחו באכזריות. רק כאשר השתלט חיל החלוץ הרומאי המובחר על העיר התחתונה והדף את התושבים לעבר ראש ההר, הגיע אספסינוס ועלה להילחם בהם. הרכס וסביבתו היו זרועים סלעי ענק, ומצפון צנח המדרון במתלול חד אל עבר התהום. יוסף בן מתתיהו מספר, שכאשר העפילו הרומאים אל מרומי ההר, עשו המגינים נסיון נואש ואחרון לעצורם במטר חיצים, אלא שלרוע מזלם הדפה רוח חזקה את חיציהם לאחור. המגינים נמלטו באלפיהם לעבר הצלע הצפונית והמערבית התלולה, אך גם כאן השיגתם יד האויב. אלו שנתעכבו שוספו, והיתר השליכו עצמם לתהום ונהרגו. לפי אומדנו של יוסף בן מתתיהו רב היה מספרם של אלה שנספו בנפלים לתהום מאלה שנהרגו בידי הרומאים:

”כי מספר הנשחטים בידי הרומאים ארבעת אלפים ולעומתם נמנו חמשת אלפים חללים, אשר התנפלו מראש ההר. ואיש לא נשאר בחיים, מלבד שתי נשים בנות אחי פיליפוס... כי ביום ההוא לא חמלו הרומאים גם על נפש עוללים ותפשו רבים מהם מראש הגבעה. כך נפלה גמלא...”. (מלח' ד, א, י)

כיבוש גמלא נמשך כחודש ימים. עם נפילתה הושמד מרכז המרד החשוב ביותר בצפון הארץ.

תכנית גמלא – מקרא:

1. החומה	מגג בית-הכנסת למקווה
2. בית-הכנסת	12. בורות מים
3. מקווה	13. בריכה מטויחת
4. פירצה בחומה	14. בית בודד
5. מבני מגורים	15. שרידי אמה
6. קטע הרוס בחומה	16. שרידים מהתקופה ההלניסטית ומתקופת הברונזה הקדומה
7. ראש הצוק	17. אזור תעשייה (שטח R)
8. בית קברות ביזאנטי	18. רובע האמידים (שטח S)
9. בית קברות	19. מחנה המשלחת
10. מגדל בחומה	
11. תעלה שהובילה מים	

חפירות גמלא

פירצה שפרצו הרומאים בחומה (מדרום לבית-הכנסת)

בהגנת גמלא, בשל מיקומו ושליטתו על סביבתו: צפונה לאורך מלוא ערוץ נחל גמלא; מזרחה על האזור הדרומי-מזרחי של נחל דליות ועל החומה שסגרה על גמלא בקצה הרכס המזרחי. החומה בנויה בצורה חפוזת, ללא נדבכים סדורים. תוואי החומה עובר על בניין, שנהרס כנראה, משום שעמד בדרכה של החומה. לאורך החומה נאספו מאות ראשי חץ רגילים – כתריסר ראשי חיצים של קטפולטות ומספר רב של אבני קלע. קטעים מהחומה נחשפו גם בחלקה הפנימי. בולט השימוש הרב באבני בניין, שנהרסו מפנים החומה, ולא אחת נעשה בהן שימוש חוזר לבניין חומה.

החומה היתה השריד הקדום היחיד שנראה בשטח לפני החפירות, והיה זה אך סביר להניח, שאזור זה מילא תפקיד חשוב בקורות העיר. משום כך הוחלט להתחיל את החפירות באזור זה. ואמנם כבר בעונות החפירה הראשונות הועלו כאן ממצאים חשובים ביותר, וביניהם בית-הכנסת. גם כיום, לאחר 11 עונות חפירה, מרבית הממצאים הם באזור החומה, בחלק המזרחי של העיר.

החומה

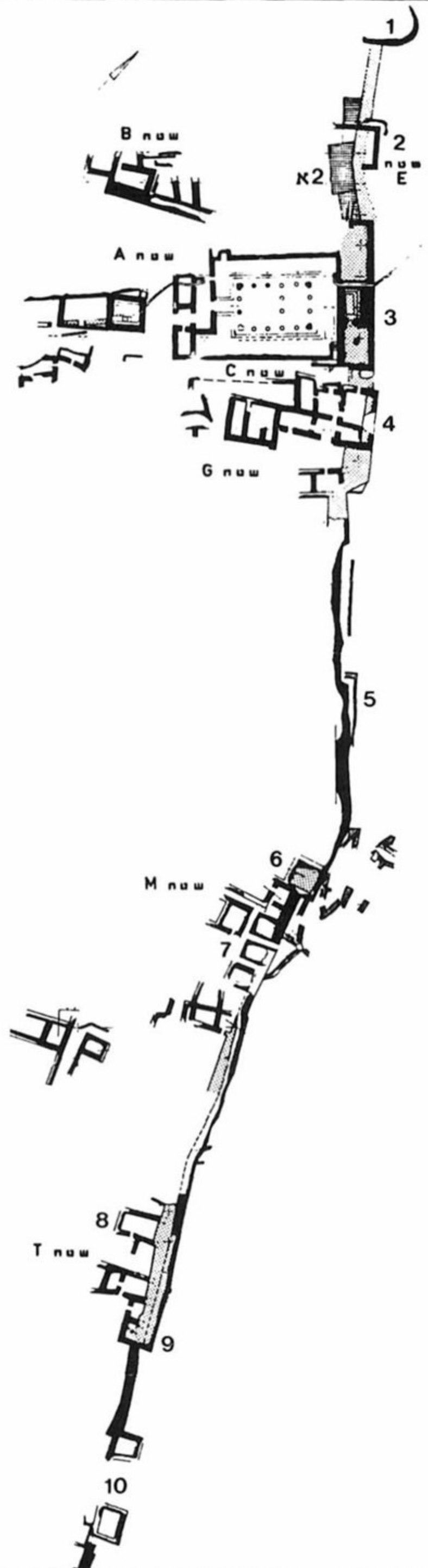
החומה נמשכת מראש הרכס בצפון ועד נחל דליות בדרום לאורך של 350 מ'. החומה סוגרת על גמלא ממזרח, ואילו בשאר המקומות הטבע הוא אשר ביצר את העיר. גמלא חסרה אפוא חומה מקפת והיא מוגנת בחומה רק בנקודת התורפה שלה – ממזרח, עובדה המוצאת את אישורה בתאורו של יוסף בן מתתיהו (מלח' ז,א,ה). החומה אינה עשויה מקשה אחת אלא בנויה בצורה מאולתרת ומגובבת. במקומות רבים קטע אחד אינו דומה למשנהו באשר לעובי החומה וצורתה. ביסוד החומה עומדים בנייני העיר, שתחילה הסתפקו בסתימת המרווחים ביניהם. רק עם תחילת המרד הושלמה החומה באופן חפוז: בניינים רבים שולבו בחומה ומולאו אבנים ואחרים נהרסו כדי "ליישר קו" עם החומה. בראש הרכס, בקצהו הצפוני-מזרחי, נחשף מגדל עגול. השרידים מעידים שהמגדל התמוטט וקרס תחתיו, ואבניו נמצאו פזורות במניפה על מדרון הרכס המזרחי. באזור נמצאו ראשי חץ רבים ואבני קלע, המשמשים עדות למערכה הכבדה שהתנהלה כאן. למגדל היתה חשיבות מיוחדת

חופר גמלא, ש. גוטמן בעבודתו

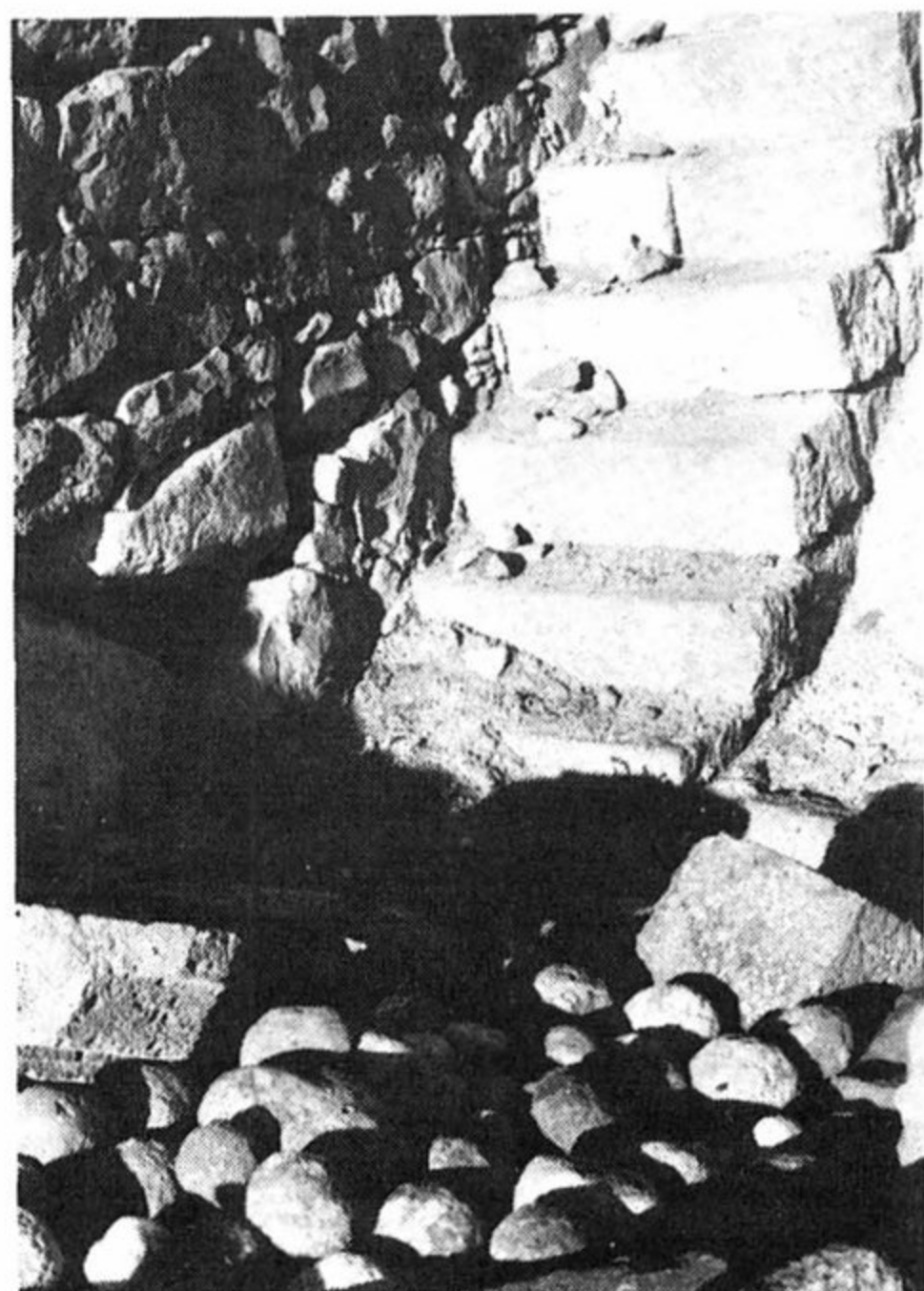
החומה – מקרא

1. המגדל העגול בראש החומה. צורתו מוכתבת על-ידי הרכס המעוגל.
2. מגדל מלבני צמוד לחומה. בין המגדל ובית-הכנסת היה כנראה לפני המרד אזור ללא חומה. לקראת המרד נבנתה כאן חומה בצורה מאולתרת. היא עלתה בדרכה על בניין ששרד בחלקו מתחת לחומה.
3. מבפנים החומה נבנה מגדל מלבני צמוד לחומה ומאוחר לו, אזור זה, סמוך למבואות גמלא, היה רגיש ובוצר על כן היטב.
4. קטע החומה הסוגר על בית-הכנסת. אזור זה בנוי מאבנים גדולות במיוחד, וזאת בניגוד לחלקי החומה האחרים, שנבנו בחפז. במקום עדות לנסיון פריצה שנכשל.
5. פירצה בחומה, שנעשתה על-ידי הרומאים. הפירצה חודרת למכלול בניינים הנמוך ממפלס בית-הכנסת.
6. קטע חומה, שנבנה על שרידי חומה מתקופת הברונזה הקדומה (רק חלקה החיצוני נחפר).
7. חדרים שנסתמו כדי לעבות ולחזק את החומה. במקום שני מגדלים מרובעים, זה ליד זה ומעבר ביניהם. באזור נמצאו הרבה ראשי חיצים, שרידי שריון רומי ומגן לחי של קסדה. בחדרים בחלק הפנימי (M), ניכר עיבוי החומה.
8. מכלול בתים הצמודים לחומה שבו נסתמו חדרים אחדים לצורך עיבוי החומה – לקראת המלחמה.
9. מגדל בחומה המושתת על חדר שנסתם לצורך עיבוי החומה (החדר נחפר ורצפתו נמצאה בחפירות). לא נמצאו סימני מלחמה. מכאן שנסתם לפני החפירות.
10. קטע בקצה החומה (הדרומית) בין שני מגדלים במקום שהחומה הרוסה לחלוטין. לפי ההשערה הפריצה העיקרית בעת כיבוש גמלא היתה מכאן. הדבר תואם את תאורו של יוסף בן מתתיהו, שהצבא הרומי רץ כלפי מעלה לאחר שפרץ לעיר.

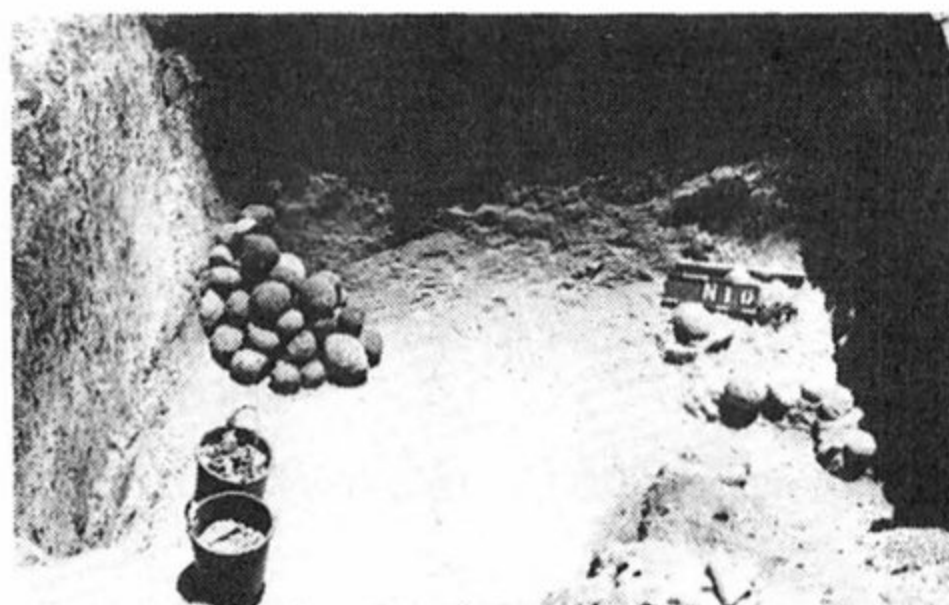

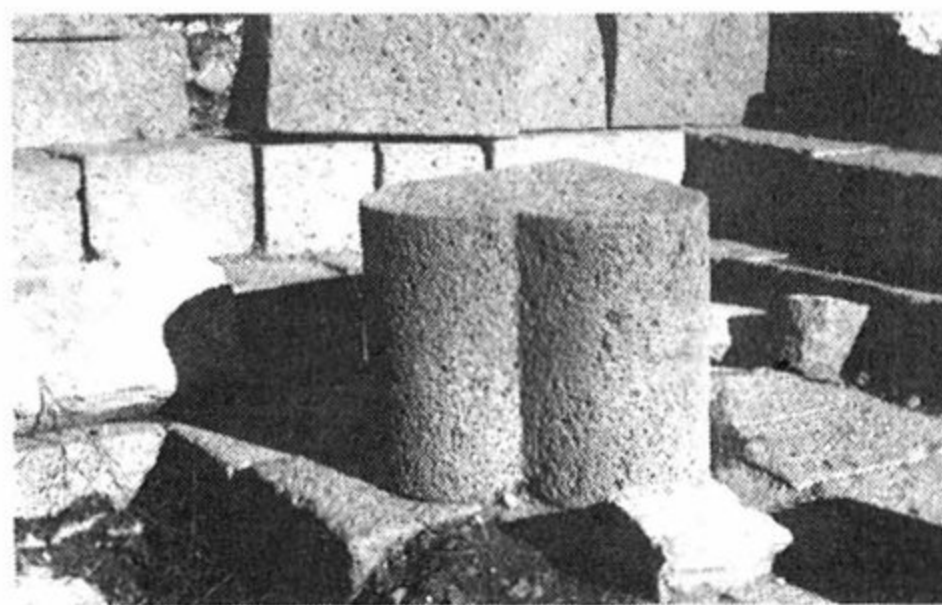
בית־הכנסת בגמלא

גרם המדרגות המוליך מהרחוב הדרומי
לבית־הכנסת

המקווה בגמלא בעת חשיפתו

הפינה הדרומית־מזרחית של בית־הכנסת עם
עמודי פינה "דמויי לב"

בית הכנסת של גמלא

בית הכנסת בגמלא מצטיין בממדיו (19x23 מ'), בפארו ובאופן השתמרותו. בבניין, הפונה לכיוון דרום-מערב, שרדו ספסלי אבן מסותתים (מבזלת), עמודים וביניהם עמודי פינה ב"חתך לב", כותרות נאות ופריטים נוספים. יש להניח שהמקום לא שימש רק כבית-כנסת; כבניין מרכזי ורב ממדים הוא מילא תפקיד הגנתי כלשהו בזמן המרד, כעדות 400 אבני הקלע שנורו לעברו ואשר נמצאו במפולות.

ממזרח לבית-הכנסת (בחומה) נמצא חדר לימוד, ובו ספסלי ישיבה וחלון הפונה לבית-הכנסת. לקראת המלחמה נסתם חדר זה כדי

להרחיב ולחזק את החומה (בחדר זה לא נמצאו שום אבני קלע). העובדה שלבית-הכנסת צמוד חדר לימוד, מעידה שלא רק התפללו בבית-הכנסת, אלא גם למדו בו (תורה שבע"פ). סביר להניח שבית-הכנסת ונספחיו שימשו גם מעין מרכז קהילתי ומינהלי של הישוב בגמלא.

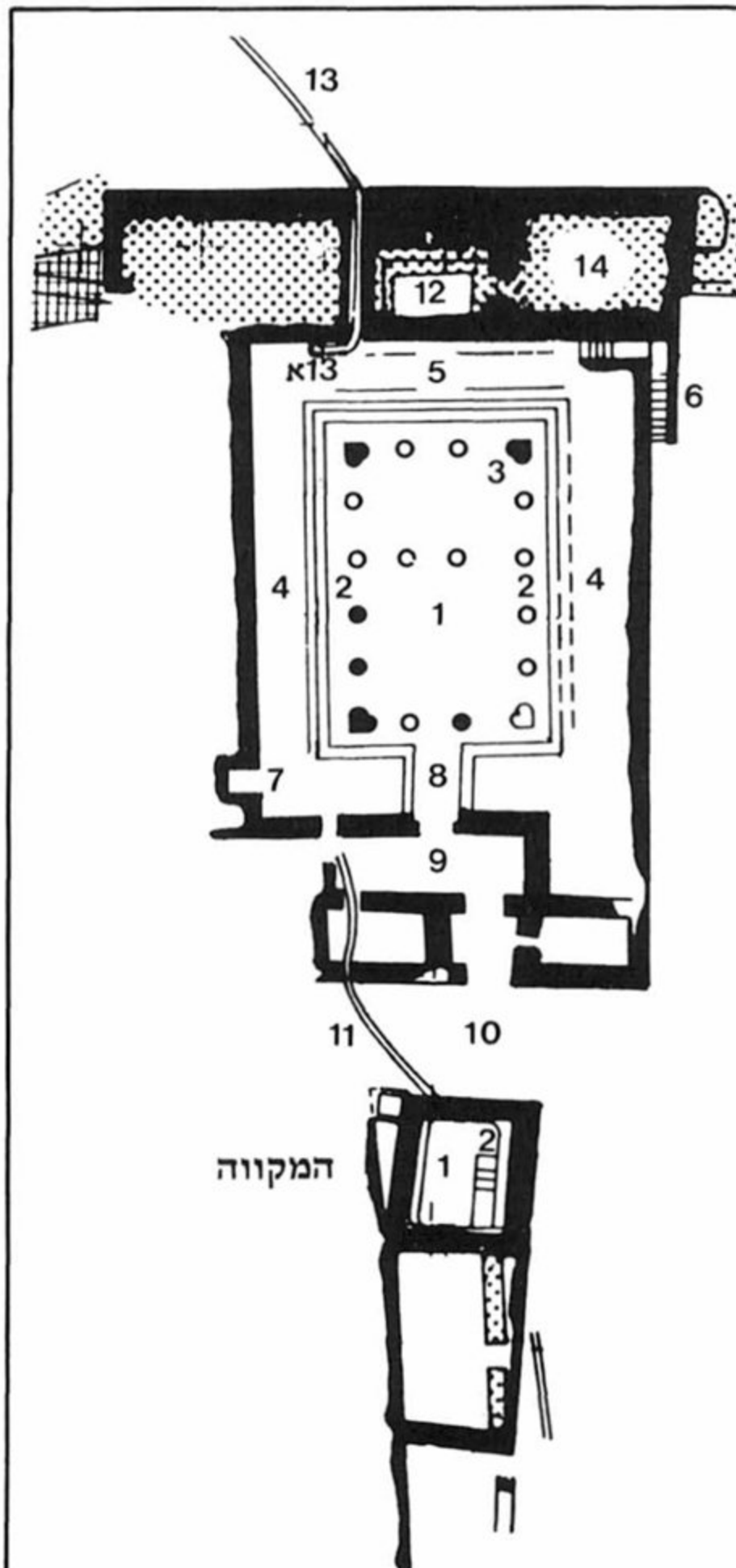
מקווה טהרה (4x4.5 מ'): נמצא ממערב לבית-הכנסת. קירות המקווה מטיחים בטיח אטום למים ולקרעיתו מוליכות מדרגות אחדות. התחתונות שבהן רחבות יותר, כדי להבטיח את יציבות הטובלים במים. המקווה הוזן במי גשמים שזרמו מגג בית-הכנסת (מים זורמים – כנדרש בהלכה).

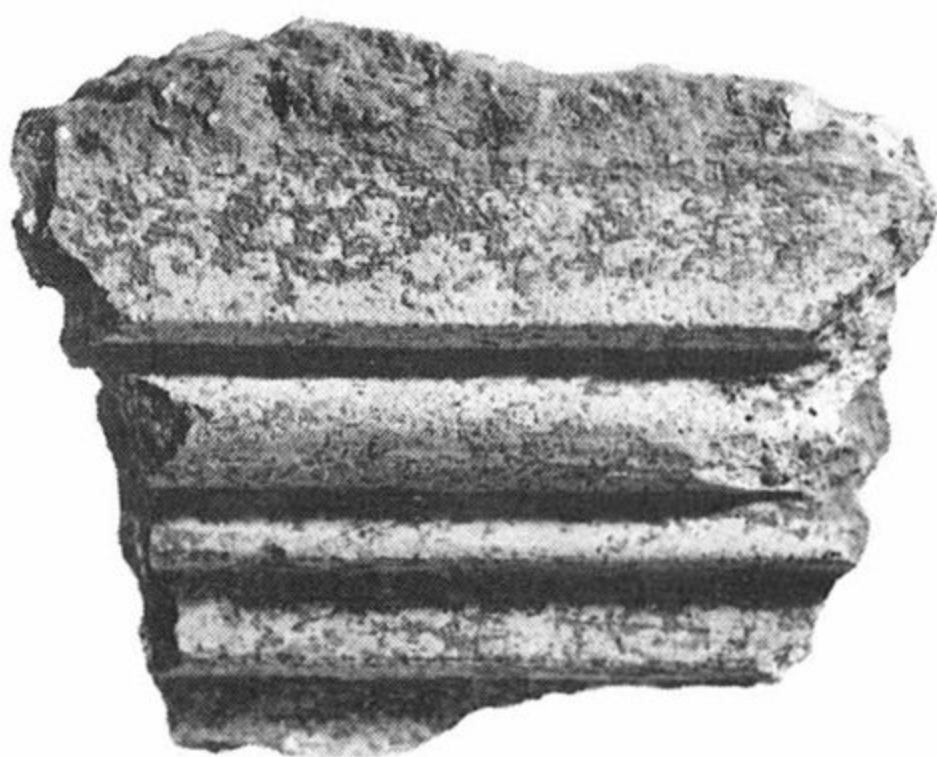
בית-הכנסת בגמלא – מקרא

1. אולם התפילה.
2. ספסלים שהקיפו את האולם מכל צדדיו. עשויים אבני בזלת מסותתות למשעי, ששרדו ברובן באתרן. לאורך הספסלים היה ריצוף אבן מסותת, בעוד הרצפה היתה עשויה אדמה מהודקת.
3. עמודים עם חתך דמוי לב שנמצאו בפינות וביניהן שורות בסיסי עמודים עגולים. טור עמודים נוסף שסייע בקירוי הגג חצה את המבנה לרוחבו.
4. מרחבים סביב לספסלים – לקהל.
5. ספסל לאורך הקיר המזרחי (ספסלים דומים היו אולי גם לאורך הקירות האחרים, אך הם לא שרדו).
6. גרם מדרגות שהוליך מהרחוב אל בית-הכנסת, שהיה במפלס גבוה יותר.
7. ארון קיר. שימש אולי לאחסון ספרי תורה.
8. הכניסה לבית הכנסת.
9. חדר מבוא (אכסדרה).
10. חצר בית-הכנסת וחדר בדרומו, הצמוד לבית-הכנסת.
11. תעלה מקורה שהוליכה מים מגג בית-הכנסת אל המקווה.
12. חדר לימוד צמוד לבית-הכנסת ולו חלון שקישר אותו עם בית-הכנסת.
13. אמת מים, מטיחת שהוליכה לבית-הכנסת. האמה נסתיימה בקובעת (לנטילת ידיים?). (13א)
14. חדר בחומה, שהוליך לחדר הלימוד.

המקווה

1. חדר המקווה.
2. מדרגות המוליכות לקרקעית המקווה, הצמודות לקירו הדרומי. המדרגות התחתונות היו רחבות יותר, לנוחות הטובלים.

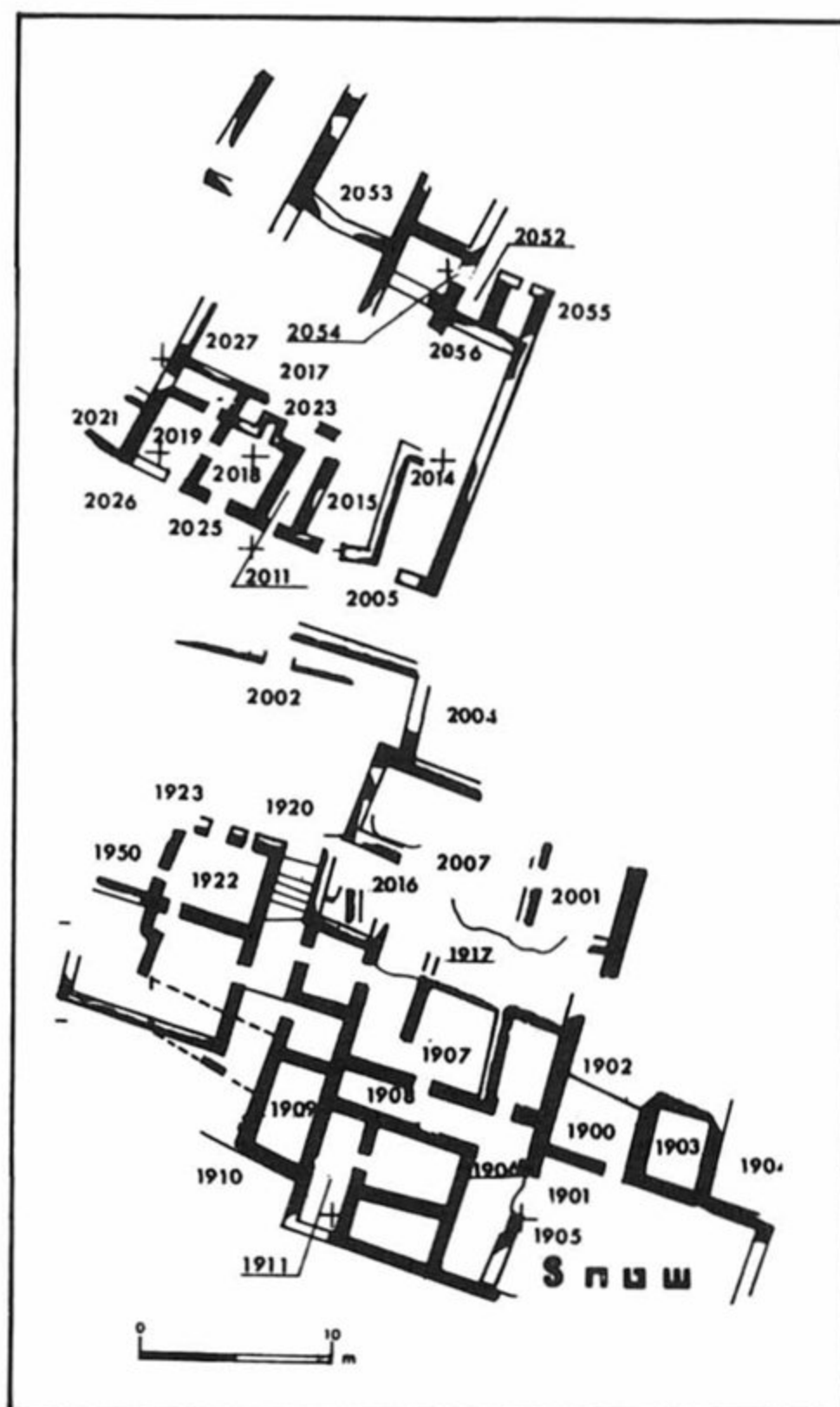
שרידי סטוקו (טיח מכור) מרובע האמידים בשטח S

משקוף ובו גילופים עדינים ונאים של עצי תומר ושושן במרכזו, ואבני גזית שהצטיינו ביופי סיתותן. כן התחילו להתגלות שברי טיח צבעוני בטיב מעולה כדוגמת הטיח הצבעוני בארמונות הורדוס במצדה ובמבנים שנחפרו בעיר העליונה בירושלים מתקופת החורבן. הופעת שברי הסטוקו בגמלא עוררו מיד את סקרנותנו. שלל הצבעים והעיבוד המעולה רמזו על רובע אמידים שחי ברמת חיים גבוהה.

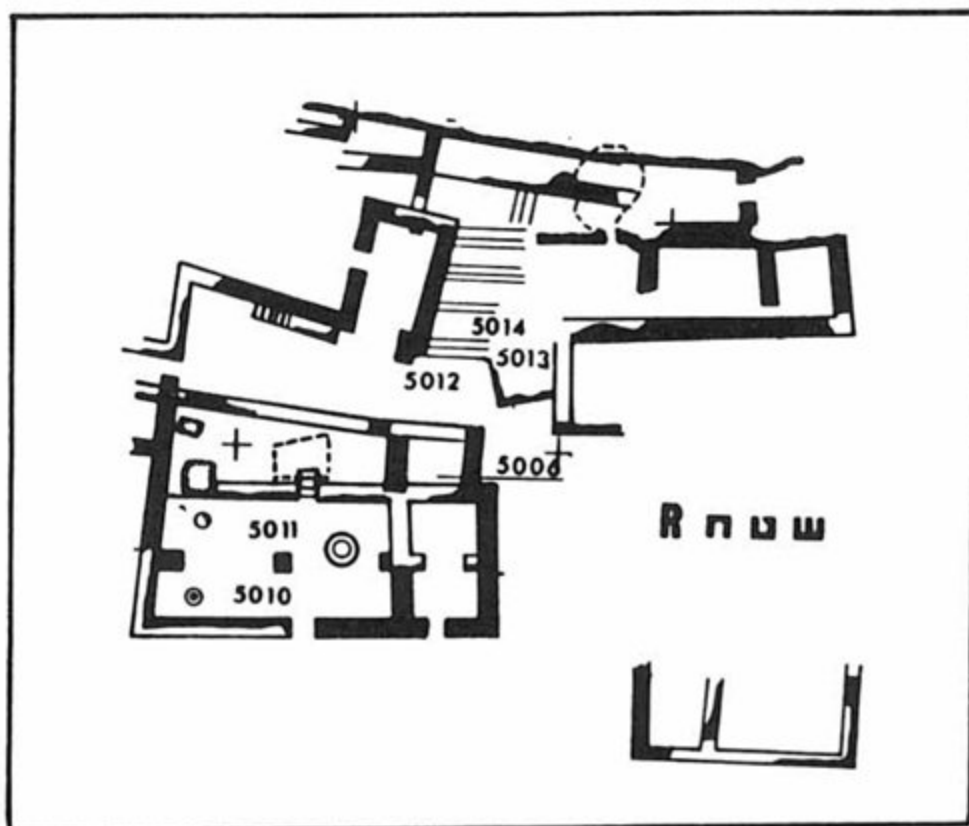
לאור ממצאי הסקר, נגשנו לחפירות בשטח (S). במשך כמה עונות חפירה נחשף שטח גדול (80x40 מ') ובו חדרים ודירות. הובחנו רחוב העולה מתחתית העיר כלפי מעלה העיר וכמה רחובות הבנויים ממזרח למערב. העיר בנויה כ"עיר כוורת" ללא רחובות ארוכים המנצלים את מפלסי הטופוגרפיה. לפנינו סימטאות מעוקלות ומסובכות, וידרשו עונות חפירה נוספות כדי להתחקות אחר אופי הבנייה. החפירות בשלב הנוכחי מאמתות את תאוריו של יוסף בן מתתיהו על מבנה העיר: "ועל הצלע הזקופה נבנו הבתים צפופים מאד עד אשר צמחה כל העיר התלולה, התלויה על פי התהום וצונחת למטה" (מלח' ד,א,א). האבנים המסותתות במיוחד לבניית קשתות מלמדות כי היו קשתות בבניינים. כן נמצאו שברי פרסקו. החדרים נמצאו כשהם ריקים מכלים, עדות לשוד המאסיבי שהיה כאן. פה ושם אנו מוצאים גם פריטים קטנים: מטבעות, מסמרים, חרצני זיתים, כלי קוסמטיקה, שברי נרות מהמרד, וברוב החדרים נראים סימני שרפה. לאחר שהבניינים נשדדו הם הועלו באש – כפי שעלה בגורלה של גמלא בכללה.

שטח S – רובע האמידים

שטח חפירה זה נמצא בחלק הדרומי-מערבי של רכס גמלא, כ-350 מ' מהחומה. באזור עניין מיוחד, שכן הוא מרחיב את ידיעותינו על חי העיר. בשטח זה, לפי תאורו של יוסף נתחוללה הדרמה של אחרית גמלא (מלח' ד,א,יד). בסקר מוקדם התברר, כי בכל האזור פזורים שרידי מבנים ואבנים מסותתות לרוב, המעידים על אזור מבנים צפוף. ההתרשמות היתה כי נמצאים כאן גושי בתים גדולים ומרווחים, שנבנו מאבני גזית מסותתות בקפדנות. על פני השטח נמצאו פריטים ארכיטקטוניים שונים, שהזכירו את טיב הבנייה המעולה של בית-הכנסת. במקומות שונים בלשו מתוך עיי המפולת פינות בתים, וקטעי קירות בצבצו מבין גושי סלע גדולים. גושי הסלע נתרדרו מהמצוקים הזקופים והמרוסקים שבראש הרכס, אשר להם חלק נכבד בהרס המבנים. בין השרידים הארכיטקטוניים נמצא

רובע האמידים (שטח S)

אזור התעשייה ומכלול בית הבד (שטח R)

נוסף אל מעלה הרכס בשטח R, ונחשפו מבנים נוספים אל מעלה הרכס. סלעי הענק שנדרדרו מראש הרכס שימשו כאן כחלק מקירות הבניינים. רבים הם לוחות האבן הארוכים ששימשו לקרוי גגות, משקופים וקרוי על תעלות מים. באזור זה נמצאת גם בריכת מים גדולה (מס' 13) ששימשה לאגירת מי גשמים.

שטח R – אזור התעשייה ומכלול בית הבד
בשטח זה נחשף בית-בד גדול במיוחד (11x5.5 מ') על כל אביזריו כמעט. רצפת הבניין עשויה מסלע גירי ובמרכזה עמוד רבוע נושא קשתות, בעוד הגג מקורה בלוחות בזלת. זהו קרוי האבן הקדום ביותר שנתגלה עד עתה בחפירות בארץ. בחלק המזרחי של המבנה נמצא הים והממל ובחלק המערבי שתי מסחטות. נמצאו גם אבני הבתולה ומשקולות האבן ששרדו באתרן. בקיר המערבי מצויות גומחות לשימוש קורת עץ שעליה נקשרו המשקולות. בקיר הצפוני של בית הבד נחשף מקווה החצוב בסלע. המקווה טויח בטיח מעולה, שאליו הוליכו כמה מדרגות. למקווה הצמוד לבית-הבד נודעת משמעות מיוחדת, שכן הדבר מורה על הקפדה שנקטו בשמירת דיני טומאה וטהרה בייצור השמן. לאורך מבנה בית-הבד רחבה מרוצפת היטב ומאחוריה מבנה רחב מידות בעל רצפה מטויחת. האולם הרחב היה כולו מטויח בטיח לבן בטיב מעולה דמוי שיש. ממזרח לבניין, מעל לרחבה מרוצפת עולה גרם מדרגות מרשים לצפון ובקצהו תפנית מזרחה ומערבה אל סימטה המפרידה מבנה זה ממבנים הנמצאים במפלסים מוגבהים יותר. בעונת 1985 נחפר שטח

בית בד משוכלל שנתגלה בשטח R. משמאל: הים והממל. במרכז, עמוד שנשא את קמרונות הגג. מימין, המעצרה ובתולות האבן. לידן בקירות מימין מגרעות להחזקת קורות הסחיטה (במקום היו כנראה שתי מסחטות)

מטבע מגמלא ועליו כתובת לגאלת (לגאולת),
ומצד שני: ירושלים הקדושה

שטח B מערב – שרידים מהתקופה ההלניסטית ומתקופת הברונזה הקדומה
בשטח B מערב, לא נמצאו למרבה התמיהה שכבות מתקופת המרד הגדול, והממצאים הם מן התקופה ההלניסטית מהמאה הראשונה לפסה"נ וראשית התקופה הרומית. בין הממצאים החשובים נמצאו שרידים של שני בתי-בד לשמן ומקווה (מהתקופה ההלניסטית), ופעם ראשונה צמודה למקווה אמבטיה לרחצה (ומכאן שהמקווה נועד רק לטבילה מטהרת ולא לרחצה). על הרצפות נמצאו כלים שלמים, המסייעים לתארוך מדויק של התקופה. ראוי לציין, שאובחנו כאן שינויים במבנים, כגון רצפות על גבי רצפות, מאותה תקופה. הסיבה לתופעה זו לא נתבררה עדיין: שמא היו אלה רעידות אדמה, או סיבות אחרות? באחד החדרים במפלס שווה לזה של בתי הבד, נמצאו שלדים של שני סוסים, ששימשו אולי להפעלת בית הבד; בשטח זה נמצאו גם שרידים מתקופת הברונזה הקדומה. שטח B מערב פותח לנו אשנב אל תקופות קדומות של גמלא ומעמיד בפנינו אתגרים חדשים.

מטבעות גמלא

כ-70% מהמטבעות שנמצאו בגמלא הם מתקופת אלכסנדר ינאי. מקובל לחשוב שהוא היה ראשון השליטים היהודיים שטבע מטבעות. בחפירה נמצאו כל צורות האסימונים הידועות לנו: החל ממטבעות קטנים שנוצקו בטכניקה ירודה וכלה בטביעת אסימונים שמשקלם 6 גרמים. מטבעות ינאי מעוטרת בסמלי עוגנים, פרחי שושן, קרני שפע, פרחי רימון וכוכב בעל 6 או 8 גרמים, וביניהם כתוב שמו בעברית – יונתן, וביוונית – אלכסנדר ותוארו: מלך. נראה כי המטבעות מתקופת ינאי היו בשימוש שנים רבות לאחר מותו. בקבוצה אחרת מטבעות שצורתם שובה עין, מהערים צור וצידון. המטבעות הם מברונזה ומכסף, מהשנים 140 לפסה"נ ועד ל-53 לפסה"נ. לאחר תאריך זה יש בידינו מטבעות מימי הקיסרים קלאודיוס ונירון, וכן מטבעות של יהוחנן הורקנוס (40–67 לפסה"נ). כן נמצאו מטבעות מימי הורדוס (37–4 לפסה"נ) ובני משפחתו המיוצגים היטב. כך, מטבעות הורדוס אנטיפס (4 לפסה"נ – 39 לסה"נ) נטבעו בטבריה. מטבעות אחרים הן מתקופת הנציבים הרומיים. מציאת שני מטבעות של אגריפס השני מעוררת עניין רב במחקר הנומיסמטי, ומחדשת

את הדיון בנושא תחילת טביעת מטבעות על-ידי מלך זה.

גולת הכותרת בממצאי המטבעות בגמלא הם 4 מטבעות שנמצאו בשטח המערבי של העיר: מטבעות ברונזה שמשקלם 14.5 גרם. האסימון יצוק בצורה פרימיטיבית וטכניקת הטביעה גם היא נעשתה בכלים פשוטים. אופי המטבע הוא עברי מובהק (הכתב העברי העתיק). בצידו האחד גביע ומסביבו כתובת – "גאלת": בצידו השני כתובת: "ירושלים הקדושה" (ירושלים הקדושה).

מטבעות אלו, שהם אוניקום, נמצאו אך ורק בגמלא, ועד היום הם אינם ידועים בשום מקום בארץ. אין תימה שהם מעוררים עניין רב מבחינה נומיסמטית והיסטורית כאחד. כאמור, 4 המטבעות נמצאו בשטח S ובשטח R, באזור המערבי של הישוב שהיה כנראה רובע האמידים בעיר. אחד המטבעות נמצא בבית הבד, בתעלת משקולות האבן. עמו נמצא מטבע של אספסינוס אשר נטבע בעכו עם תחילת מלחמתו ביהודים: בצד אחד של המטבע ראשו של נרון ובצד השני תמונת הלגיונות ופר החורש את הערים הכבושות. מציאת מטבע של אספסינוס הלוחם ביהודים ומטבע של המגינים לגאולת ירושלים, מרגשת ומאירה באור נוסף את תולדות המקום.

הבניאס

משה הרטל

בשוליו הדרום-מערביים של החרמון נובע מעיין הבניאס – ממקורותיו החשובים של הירדן. המעיין נובע לרגלי מצוק סלע מרשים, ובו מערה גדולה ששפעה מים בימי קדם (מלח' א, כא, ג). המעיין עטור בחורשות ובצמחיה עשירה. השילוב של שפע המים, הנוף הסלעי, המערה והצמחיה העבותה יוצרים כאן את אחד ממראות הנוף המרשימים ביותר בארץ.

האתר שכן על דרך חשובה שירדה מדמשק אל חוף הים בצידון, ובסביבתו השתרעו קרקעות פוריות ונוחות לעיבוד. מפתיע על כן שהמקום לא היה מיושב בתקופות הקדומות. שרידים מתקופת המקרא נתגלו בעמק החולה, בסמוך לבניאס, בעיקר בתל דן, ואף בשולי הגבעות שמדרום וממזרח לבניאס. אתרים מתקופת הברונזה הקדומה נמצאו ליד זעורה ועין קיניה. שרידים מתקופת הברזל נמצאו בתל עזויאת ובתל פחר. ואולם, בשטח הבניאס עצמו לא נתגלתה כל עדות לישוב בתקופות קדומות. יתכן שהגורם לכך הוא שפע המים שיצר ביצות והיקשה על יישוב המקום.

לראשונה נזכרת בניאס בתיאור הקרב בין צבאות הסלואקים לתלמיים, שנערך בשנת 200 לפסה"נ ב"פניאון אשר בקוילה סוריה" (פוליביוס טז 18 – 19). בעקבות נצחונם של הסלואקים עברה הארץ לידיהם. אם היתה פניאון נקודת ישוב, הרי היא שכנה ככל הנראה בקרבת מעיין הבניאס. ברם, עד כה לא נמצאו שרידים מתקופה זו. יתכן ופניאון לא היתה אלא מרכז מקודש לאל פאן – אל הרועים היווני, שחציו תיש וחציו אדם. היה זה אתר פולחני שהתפתח בסביבת המעיין והמערה, ללא ישוב סביבו. שרידים לפולחן האל פאן נמצאו במצוק שמעל המעיין, במקום שנחצבו בתקופה הרומית, גומחות לפסלי פאן וביניהן כתובות הקדשה המזכירות את פולחנו. נראה שבתקופה הרומית היה במקום מקדש פתוח, מוקף חצר עמודים, שכלל בתוכו את המצוק והמערה. במטבעות העיר פניאס מתקופה זו מתואר פסל האל פאן מוצב בתוך הגומחה ובמערה עיזים.

בתקופה הרומית הקדומה (המאה הראשונה לפסה"נ) התיישבו בצפון הגולן ואזור הבניאס בכללו היטורים – בני שבט ערבי ששכן בתקופה ההלניסטית, הרומית והביזאנטית בלבנון ובחרמון. משנתפצלה ממלכתם לנסיכויות, היתה הדרומית שבהן בשליטת זינודורוס. נסיכות זו זהה בשטחה לתחום המחוז הרומי פניאס. לפי שעה טרם אותר במדויק תחום הישוב היטורי בשטח העיר, אך נמצאו שברי חרסים רבים מתקופה זו, כולל קנקנים גסים, עשויים ביד, האופייניים ליטורים.

הנסיכות היטורית בפניאס התקיימה עד מות זינודורוס (20 לפסה"נ) ואז נמסרה לידי הורדוס. לאות תודה הקים הורדוס במקום מקדש לכבוד אוגוסטוס, שנבנה מאבן לבנה (קדמ' טו, 363). שרידים מימי הורדוס נתגלו במדרון שמצפון-מערב למעיין. כבר במאה ה-19 נתגלו קירות הבנויים בשיטת בנייה מיוחדת – "אופוס רטיקולטום" – שהונהגה ברומא בימי אוגוסטוס ושהיתה בשימוש בארץ רק בימי בית הורדוס. בחפירות שנערכו

הבניאס — אזור המערה והגומחות לאל פאן

במקום לפני מספר שנים, נחשפו יסודות המבנה החצובים בסלע ובהם אולם גדול ומקווה מים, אך המבנה עצמו פורק ונעלם.

עם מותו של הורדוס (4 לפסה"נ) חולקה ממלכתו בין שלושת בניו. בנו פיליפוס קיבל את צפון עבר הירדן: הגולן, הבשן, החורן, הטרבחון ותחומה של פניאס. הוא הקים במקום את בירתו וקרא לה קיסריה לכבוד הקיסר. כדי להבדילה מקיסריה שעל חוף הים היא נקראה קיסריה פיליפי ובמקורותינו — קיסריון. יש לשער שהפיכת פניאס לבירה ולפוליס היתה מלווה במפעלי בנייה נרחבים, אך עד היום אין מידע על היקפם ואין לייחס מבנים כלשהם לתקופה זו. יש לקוות, שחפירות שיערכו בעתיד יזרו אור נוסף על עירו של פיליפוס.

התחום הכפרי של קיסריה פיליפי היה נרחב והיא שלטה למעשה על כל צפון הגולן, עד לאזור שמדרום לקוניטרה ועמק החולה. אזור זה היה מיושב בעיקרו על-ידי נוכרים ובעיקר על-ידי היטורים. בעין אל-ע'זלן, ממזרח לבניאס, נחפר לאחרונה קבר מן המאה הראשונה לסה"נ, במקביל להקמת קיסריה פיליפי. הקבר נבנה אבני גזית, שהונחו בבור חצוב בסלע החוואר והיה מקורה בגג גמלוני. בתוכו התגלה ממצא מגוון שכלל פכיות, תכשיטי ברונזה וזהב, מפתח, כלי איפור ועוד.

פניאס נשארה בירת הטטרארכיה (נסיכות) של פיליפוס גם לאחר מותו ושימשה כבירתם של אגריפס הראשון והשני. זה האחרון שינה את שמה לנרוניאס, לכבוד הקיסר נירון (61 לסה"נ), אולם שם זה לא נתקבל והיה בשימוש זמן קצר בלבד. רוב תושביה של פניאס היו נוכרים, אך היתה בה גם קהילה יהודית. עם פרוץ המרד הגדול (66 לסה"נ) נסתגרו יהודי העיר בין החומות ופנו לעזרת יוחנן מגוש חלב, לספק להם שמן כשר (חיי יוסף יג).

העיר שימשה מקום נופש ומנוחה לאספסינוס וצבאו ובה ערך טיטוס חגיגות לציון נצחונו (מלח' ג, ט, ז). השבויים היהודים אולצו בין השאר לשעשע את הרומאים במלחמה בחיות טרף ובקרבות גלדיאטורים (מלח' ז, ב, א) — ככל הנראה באמפיתיאטרון (קרקס) שהיה בעיר אך טרם נתגלה.

פניאס, שלא נפגעה במרד, התפשטה והתרחבה במאות השנים שלאחריו. בתקופה הרומית המאוחרת והביזאנטית, בעת שנשתייכה לפרובינקיה סוריה-פניקיה, היא הגיעה לשיא תפארתה. סקר מפורט של גבולות האתר, שנערך לאחרונה, העלה, שהעיר התפשטה בשיאה על כל שטח רמת הבניאס שמצפון לנחל חרמון. בצפון היא הגיעה עד למרגלות גבעת חמרה, במערב עד לקיבוץ שניר, בדרום עבר גבול הישוב מעל המצוקים הצפוניים של נחל חרמון. העיר התפשטה אף על הגבעה שמדרום לנחל סער, שם נתגלה קטע מהחומה, אולי מהמאה הרביעית לסה"נ. החומה נסגרה כנראה במזרח לכיוון המצוק שמעל המעיין. בחורשה שממזרח למעיין ועד לאזור המטעים של נווה אטי"ב, נתגלו שרידי בתים שהיו שייכים לפרוור של בניאס. העיר השתרעה על למעלה מ-1 קמ"ר והצטיינה בבנייני פאר מרווחים. בחלקה הצפוני נתגלו שרידי וילות מטויחות בפרסקאות צבעוניים ומרוצפות בפסיפסים. בחפירות שנערכו לאחרונה מדרום לנחל חרמון — מול "ברכת הקצינים" — נחשפה בחלקה קומת הקרקע של וילה גדולה שבמקורה היתה בעלת שתי קומות. משרידי הקומה העליונה שהתמוטטה, אפשר לשחזר מבנה מפואר, מעוטר בפרסקו צבעוני ובעל רצפות פסיפס עדינות בדגמים שחור ולבן. צמוד למבנה נתגלה מתקן מדורג בצורת קשת, בנוי אבני גזית ומרוצף רצפת פסיפס — כנראה חלק של

בניאס וסביבתה בהדפס מ-1875

בית מרחץ. מצפון-מערב לנחל חרמון נתגלו לפני כמה שנים שרידי בית מרחץ או מתקן תעשייתי עם בריכות מהתקופה הרומית המאוחרת. מסתבר ששרידים רבים מתקופה זו נתגלו בכל חפירה שנערכה בשטח האתר – להנחת צינורות או לבנייה.

נראה שהמרכז העירוני היה על ציר שחיבר את המעיין עם נחל סער (בדומה לעיר המוסלמית והצלבנית). אבני גזית גדולות, שנמצאו לאחרונה באזור הכניסה לשמורה, מעידות על מבני ציבור גדולים שהיו במקום, אך הם טרם נחשפו עד כה. שרידי בנייה מונומנטלית היו כנראה גם לאורך נחל חרמון משני צידיו. מעידים על כך שרידי קירות תמך ופריטים ארכיטקטוניים מעוטרים שנחשפו בעת פעולות פיתוח במקום.

אל רובע הוילות הצפוני, שהיה גבוה מהמעיין, הובילה כנראה אמת מים, שנתגלתה לאחרונה בסקר ונחפרה בחלקה. מקורה במעינות שבמורדות החרמון (אזור עין קיניה) והיא סובבה את העיר ממזרח ומצפון ועברה על המצוק המתנשא מעל למעיין. האמה בנויה בצורת תעלה או חצובה בסלע, מטויחת בטיח עבה ומכוסה בחלקה לוחות אבן. לאורכה יש פתחים ומגלשים להשקיית השדות.

בתי הקברות של העיר מקיפים אותה מכל צידה. הקברים נשדדו ורוקנו כבר בימים עברו. מצפון לעיר נתגלו בעיקר קברי ארגז חצובים בסלע לעומק של כ-2 מ'. ממערב לעיר, מתחת לקיבוץ שניר ומדרום לה, באזור החומה, נחצבו מערות קברים.

סקר הבניאס הורחב גם לתחומי הישובים שבסביבה. נתגלו שרידי מבנים בודדים או חוות, במרחק של שעה – שעתיים הליכה מהעיר. באחד האתרים נתגלו שרידי מבנה בנוי אבני גזית, שהיה מקורה בגג רעפים. אל העיר הובילה דרך סלולה רחבה (כ-7 מ') מדמשק דרך סעסע, בוקעתא, יער מסעדה, וזעורה. לאחרונה התברר שהדרך נכנסה לתחום העיר באזור החומה הדרומית. ככל הנראה היה זה הכביש הרומי מדמשק לחוף הים.

בתקופת הרומית והביזאנטית היתה בניאס ללא ספק עיר מפוארת. שרידי עמודים, אבני גזית ואבנים מעוטרות, שנמצאו באתר, מעידים על בנייני ציבור מרשימים. אלה הם רק חלק קטן ממה שהיה בעיר, היות שבמשך מאות שנים שימשה בניאס, בדומה לקיסריה שעל חוף הים, כ"מחצבה" לאבני בנייה ונלקחו ממנה שרידים רבים.

עם הכיבוש הערבי חלה כנראה ירידה בחשיבותה של פניאס, ושמה שובש בפי הערבים לבניאס. המידע שבידנו איננו מאפשר לתארך במדויק את שלבי התנוונות העיר. בתקופה הפאטימית (המאה ה-11 לסה"נ) הוקפה העיר בחומה, ששימשה גם בתקופה הצלבנית. עיר זו מהיתה קטנה יחסית (כ-120 דונם) לעומת העיר הרומית (למעלה מאלף דונם). מהתקופה הצלבנית נתגלו חומות העיר ושערה הדרומי, שבאחד מחדריו מצוי מסגד המעוטר באבלאק (חילופי נדבכים בצבעי אדום ולבן) האופייניים לתקופה זו. הביצור נשען בדרום ובמערב על תוואי הגנה טבעיים: נחל סער ונחל חרמון. במזרח נחפר חפיר רחב, שנחשף ברובו ואילו ביצורי הצד הצפוני לא נתגלו.

בקרבות בין הצלבנים למוסלמים עברה בניאס כמה פעמים מיד ליד, ולבסוף נשארה בידי הממלוכים, שהוסיפו ובנו את המצודה הגדולה סוביבה (קלעת נמרוד). בתקופה הממלוכית נשארה העיר בעיקרה בתחומי החומות, אף שישנה עדות גם להתיישבות מחוצה להן. שרידים ממלוכיים נמצאו בסקר וכן בחפירה שנערכה לאחרונה באזור מגרש החניה של השמורה. עם זאת, העיר שוב לא חזרה לתחומיה הרחבים מהתקופה הרומית-ביזאנטית. בתקופה העות'מאנית הלכה העיר והתנוונה, עד שלא נותר ממנה אלא כפר דל, שנבנה על הריסות העיר הממלוכית.

לאחרונה התחדש העניין בבניאס ובעתיקותיה, ובמקום עומדות להתבצע חפירות נרחבות במטרה לחשוף את שרידי העיר וצפונותיה הטמונים עדיין במעבה האדמה.

הסולטאנות האיובית של הבניאס, 1226 – 1247¹

נתן שור

האימפריה האיובית חולקה תחילה בין בניו של צלאח א-דין, לשלושה חלקים עיקריים, ולאחר מכן שוב חולקה באופן דומה בין בניו של אחיו אל-עאדל. כך נוצרו שלוש הממלכות האיוביות העיקריות, של קהיר, דמשק וחלב. אך לצידן נתקיימו גם נסיכויות קטנות יותר, הסולטאנות של בעל בק (החל מ-1214/15) בבקעת הלבנון; של בוצרה בחוראן; של כרך בעבר הירדן ושל בניאס, שאף הם נשלטו בידי נסיכים איובים. הסולטאן הראשון והחשוב ביותר של בניאס היה אל-עזיז עות'מאן, אף הוא אחד מבניו הרבים של אל-עאדל. הנסיכות ניתנה לו בידי אחיו, אל מוע'טם עיסא, סולטאן דמשק (הוא השליט האיובי שציווה להרוס את חומות ירושלים; והוראתו הוצאה לפועל בידי אל-עזיז עות'מאן). זה האחרון קיבל מאחיו את אזור הבניאס כתחום שלטון פיאודלי ("איקטע") בשנת 1218. ב-1226 הוא החל מכנה את עצמו בשם "סולטאן בניאס".² סמל

שריד מצודה מימי הביניים בבניאס וקלעת נמרוד ברקע (הדפס מ-1880)

למעמדו העצמאי למחצה היתה הקמתה של קלעת נמרוד (או קלעת א־צוביבה), שאת בניינה יש לתארך כנראה לשנים 1228–1230. במקום נתגלו כתובות של אל־עזיז עות'מאן מאותן שנים. מתאורי הקרבות על בניאס במאה הי"ב עולה, כי המצודה הנזכרת בהם היא המצודה העירונית של בניאס, וכי לא היתה במקום מצודה צלבנית.³

אל־עזיז עות'מאן ביצר את מעמדו בכוח החרב. בראשית 1228 הוא הביס יחידה צלבנית שניסתה לכבוש את צידון. באוגוסט אותה שנה הוא הצטרף עם כוחותיו למחנהו של אל־כאמיל מוחמד, סולטאן קהיר, שפלש לארץ־ישראל (ומסר לאחר מכן את ירושלים לידי הקיסר פרידריך השני ההוהנשטאופי). נקבע כי גם הסולטאנות של בעל בק תעבור לידיו של אל־עזיז עות'מאן, אך סופו שתנאי זה לא נתקיים.

אל־עזיז עות'מאן נפטר ב־20 ביוני 1233, ועל כס השלטון עלה בנו בכורו אל־דהיר גאזי. משזה מת כעבור זמן קצר, מונה תחתיו לסולטאן בניאס, אחיו אל־סעיד חסן, אף שהיה עדיין נער. מינויו אושר לא בידי סולטאן דמשק, אלא בידי סולטאן קהיר – אות למעמדה העצמאי למחצה של בניאס. היא לא היתה יותר איקטע שסולטאן דמשק יכול היה לבטל את סמכותה, אלא סולטאנות עצמאית,⁴ שנתקיימה במשך 21 שנים. ב־1247 העביר אל־סעיד חסן את בניאס לידי סולטאן דמשק צ'אלח איוב, וקיבל תמורתה נחלה פיאודלית גדולה במצרים, המקיימת 150 פרטים (אולי ניתן להסיק מכאן שגם הכוח שבניאס יכלה לקיימו היה בסדר גודל דומה), וכן תשלום של 100,000 דירהם ו־5,000 חתיכות בד מובחר.⁵

אך בזה לא תמה הפרשה. ב־1250 נלקחו מסעיד חסן נחלותיו במצרים, ובעקבות זאת הוא חזר לבניאס והשתלט עליה שוב, בעזרת ממלוכים מקומיים, שהיו קודם לכן בשרותו של אביו. באותה שנה הוא ברח בשנית למצרים ונטש את בניאס.⁶ ב־1251 הוא ערך נסיון נוסף להשתלט עליה, אך נכשל שוב, והוגלה הפעם לכפר על גדות הפרת.⁷

בפלישת המונגולים לסוריה וארץ ישראל ב־1260, הם לקחו את סעיד חסן עמם והבטיחו להחזיר לו את נחלותיו הקודמות.⁸ אך לאחר מפלתם בקרב עין ג'לוד, נגד הממלוכים, הוצא סעיד חסן להורג בידי המנצחים.⁹

שני דברים ייחדו אפוא את סולטאנות בניאס: קיומה של מדינה עצמאית למחצה שבניאס שימשה בירתה (זו הפעם השניה בתולדותיה: 1200 שנים קודם לכן קיימת היתה כאן מדינה דומה, ששלטו בה צאצאי הורדוס) והקמתה של קלעת נמרוד המרשימה, ששרידיה משמשים מצבת זכרון לסולטאנות זו.

הערות

Harmondsworth 1965, II, pp. 196, 197, 227, 228, 342, 343, 370, 371.

ד) יהושע פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ־ישראל, ירושלים 1963, א', עמ' 216–219, 229, 230, 242–244, 307–309, 316–319, 356, 357, 449–455.

4. Humphreys (see no. 2), p. 223.

5. שם, עמ' 292.

6. שם, עמ' 309–310.

7. שם, עמ' 325.

8. שם, עמ' 348, 350, 351.

9. שם, עמ' 360.

1. מאמר זה מבוסס על פרק (מקוצר) מתוך הספר "תולדות הגולן" מאת נ. שור (בהכנה).

2. R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols Albany*, 1977, pp. 451, no. 57; 472, no. 5.

3. a) Reinhold Rohricht, *Geschichte des Konigreichs Jerusalem*, Amsterdam 1966, pp. 287–290, 320, 321, 353, 354, 359, 360, 367.

b) A. Grabois, "La Cite de Baniyas et le chateau de Subeibeh pendant les Croisades", *Cahiers de Civilisation Medievale*, 13, 1970.

c) Stephen Runcinman, *A History of the Crusades*,

קלעת נמרוד (סובייבה)

צבי מעוז

האתר הבולט ביותר בגולן מהתקופה האיובית-ממלוכית הוא מבצר סובייבה (קלעת נמרוד). על-פי הכתובות שנמצאו בו הוא נבנה בין השנים 1220 – 1266 בידי ע'תמן א-סעיד וביברס להגנת הדרך מצור לדמשק, והגנת הגבול מול ממלכת הצלבנים. חומות המבצר מותאמות לטופוגרפיה ומקיפות שלוחה צרה בציר מזרח-מערב (באורך 450 מ'). בשני הקצוות נחצבו חפירים המפרידים את המבצר מן השלוחה שעליה נבנה. הביצורים כוללים טבעת חיצונית ובה מגדלים רבועים וחצי עגולים – בעיקר כלפי דרום, וכן שני מבצרים פנימיים בקצה המערבי ובקצה המזרחי משולבים בטבעת החיצונה. בבנייה ניכרים שלושה שלבים עיקריים, לצד תוספות ותיקונים מאוחרים. בחומה החיצונית השתמרו מספר מגדלים על תקרותיהם וכן שני שערים, אולמים מקורים ובורות מים. במגדל הצפוני-מערבי השתמר אולם ענק על תקרתו המקומרת. הכניסה לאולם היא ממזרח ובתוכו מצוי חדר מדרגות המוביל לקומה עליונה שלא שרדה. במגדל הפינתי הדרומי-מערבי שני שלבי בנייה: הפנימי כולל מגדל שבתוכו קומה של אולם עם קמרונות

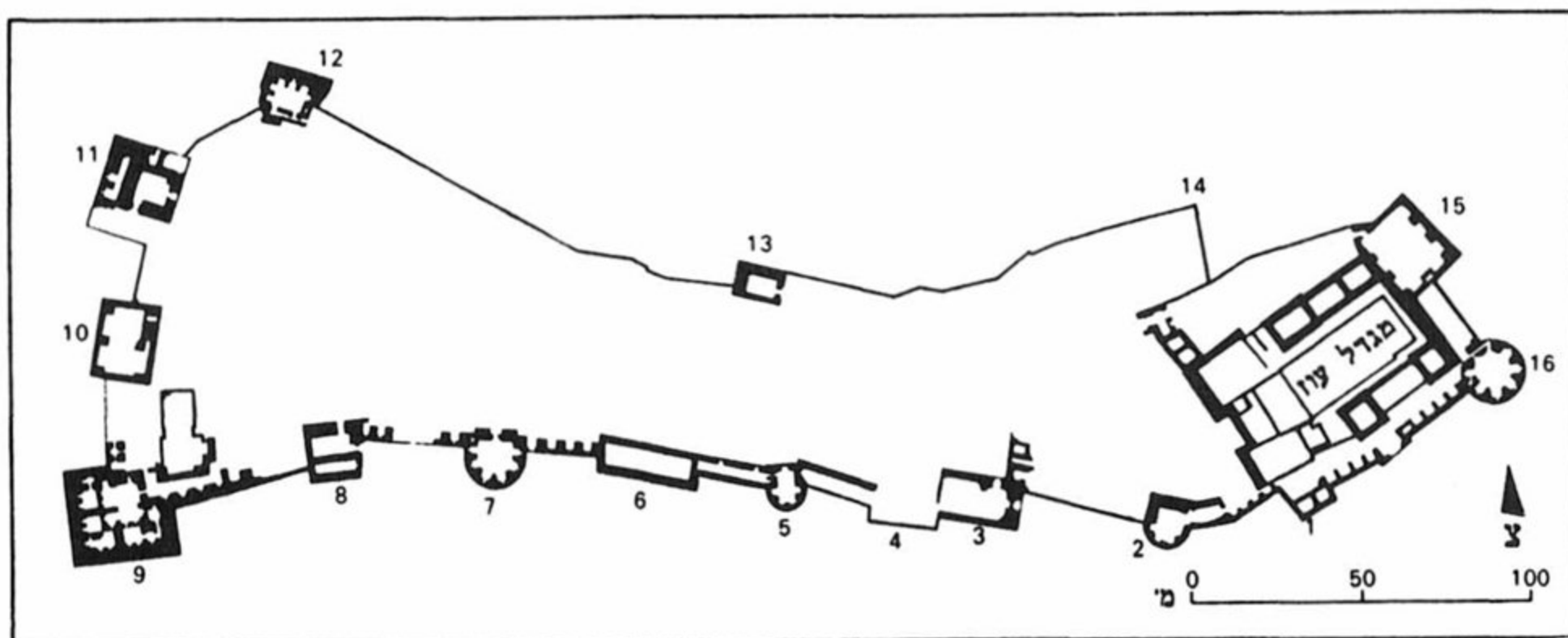

קלעת נמרוד – סובייבה

צולבים, מתחתיה קומת מסד אטומה ומעליה קומה שלא שרדה, אליה מוביל גרם מדרגות. בשלב השני הורחב המגדל למערב ולדרום ונוספו לו תאי לחימה עם חרכי ירי בשלוש קומות. הקשר בין הקומות שנוספו נעשה בגרמי מדרגות לוליניים. בסמוך למגדל הדרומי-מערבי מאגר מים גדול מקורה בקמרונות צולבים, ובקירו החיצוני "סביל", עם כתובת משנת 1228. בטבעת הביצורים החיצונה בולטים ביופיים ובאיכות בניינם שני מגדלים, האחד בצורת חצי עיגול בחומה הדרומית, שתקרתו נישאה על גבי אומנה מרכזית והשני בקצה המזרחי של המבצר, שתבניתו עיגול שלם ובמרכזו אומנה מצולעת. האומנה תמכה תקרה עשויה קטעי קמרונות המתרחבים מן המרכז כלפי חוץ.

מערכת הביצורים הפנימית כוללת שני מגדלי עוז (דונג'ון) בקצוות המערבי והמזרחי. מגדל העוז המערבי נבנה מול המורד המתון לבניאס כמצודה עצמאית, בנקודת התורפה של המבצר, בחיבור האוכף להמשך שלוחת ההר מערבה. צורת מגדל העוז מלבנית וניכרים בו שני שלבים. בשלב הראשון (מן הרבע הראשון של המאה ה-13 לסה"נ) נבנה מגדל ובתוכו שער עם כניסה בציר ב"זווית ישרה" שפנימו מקורה בקמרון צולב. בשלב השני (1260 לסה"נ) נוספה למגדל בנייה באבנים ענקיות מסותתות בסיתות שוליים, הכוללת בצד מזרח שער קשות עם כתובת מונומנטאלית, ובצד מערב, לפני הכניסה לשער הקודם, נוסף אולם מקומר מרוצף אבן שמתחתיו מאגר מים. כדי להגיע אל האולם החדש והשער הישן נבנתה מנהרה משופעת וקמורה לאורך צידו של מגדל השער, שעולים בה מפשפש חיצוני בגרם מדרגות תלול.

מגדל העוז במזרח המבצר הוא כנראה החלק הקדום ביותר שלו, אך גם הוא מן התקופה האיסלמית המאוחרת (ולא הצלבנית). מגדל עוז זה הוא מצודה פנימית בתבנית מלבן בעל שישה מגדלים בולטים, ארבעה בפינות ועוד שני מגדלים במרכז הצלעות הארוכות. תבנית המצודה שומרת על מסורת הביצור העתיקה שראשיתה בתקופה הרומית. הגישה אל המצודה ממערב דרך שער בחצר הפנימית מעל חפיר חצוב. העלייה מן השער לקומות העליונות של המבצר לא נחשפה. המצודה כוללת כמה קומות זו מעל זו, אך למרבית החללים הגישה סתומה במפולות. בקומה העליונה, במרכז המצודה, אולם טקסים שבהיקפו תאים מקומרים. בקומה התחתונה שרשרת חדרים ואולמות וכן מאגר מים מקורה בקמרונות צולבים.

תכנית קלעת נמרוד

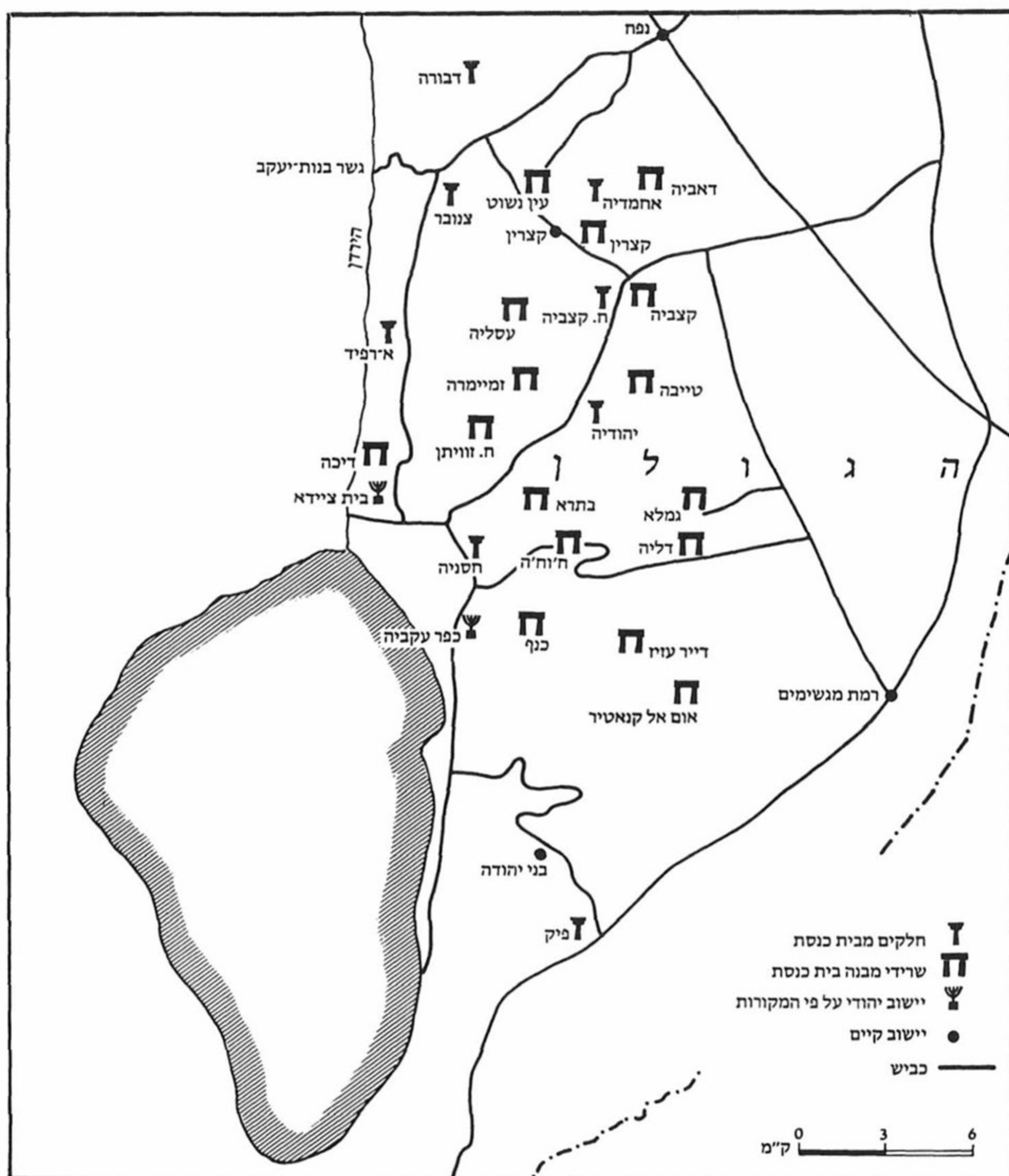

בתי-כנסת בגולן

צבי מעוז

ההתיישבות היהודית בגולן בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזאנטית איננה מתועדת במקורות הספרותיים, אך הממצאים הארכיאולוגיים מסייעים בשחזור אופייה ותולדותיה. נראה שלאחר הרס הישובים ונטישתם במרד הגדול, נמשך הפער ביישוב הגולן התחתון עד לשלהי המאה השלישית לסה"נ. רק בדבורה שרד בימי המשנה כפר יהודי והוא זוהה על כן באותה תקופה עם "גולן בבשן" עיר המקלט של ימי המקרא. ההתיישבות היהודית בגולן המרכזי חודשה רק במאה הרביעית לסה"נ בגלי הגירה, כנראה מן הגליל. הכלכלה היתה מבוססת על חקלאות ובעיקר על יצור ושיווק שמן זית. הכפרים היו בדרך כלל קטנים בגלל המעיינות הדלים, והם אינם כוללים יותר מכמה עשרות מבנים. בתי-הכנסת הראשונים נבנו, ככל הידוע, בראשית המאה החמישית לסה"נ ונוספו עליהם מבנים בראשית המאה השישית. מן החפירות עולה, שבתי-כנסת אלה נפגעו ברעשים שפקדו את הגולן במאה השישית, ומצויים בהם שלבים של תיקונים במאות השישית-שביעית. רמתם הארכיטקטונית-אמנותית של בתי-הכנסת בגולן היא גבוהה. בנייתם הושפעה מן הגליל ומן הבשן ובמיוחד מן המרכז היהודי בעיר נזה. בית-הכנסת היה מבנה הציבור היחיד בכפרי הגולן והוא מוקם, על כן, בנקודה המועדפת בכפר. ברם, בתנאי השטח והאקלים בגולן אין זו בהכרח הנקודה הגבוהה או המרכזית ביותר, אלא לעתים במדרון המוגן מרוחות או בקצה שלוחה שצפתה אל הנוף. לבתי-הכנסת בגולן תכונות ארכיטקטוניות וקונסטרוקטיביות משותפות כגון, בנייה באבני בזלת בסתות גזית, קירות עבים בנויים ללא חומר מלכד, פתח יחיד בחזית, שימוש בעמודים ובקורות אבן, חלוקה פנימית על-ידי שני טורי עמודים וגגות גמלוניים, אך בפרטי עיצוב הגילופים יש ביניהם הבדלים לא מעטים.

למעלה: משקוף מדבורה: "זה בית מדרשו של אליעזר הקפר"

מפת בתי-הכנסת בגולן בתקופה הביזאנטית

במערב הגולן המרכזי ("גולן תחתון") נמצאו עד עתה שרידי שבעה-עשר מבנים שזוהו כבתי-כנסת. בשמונה אתרים נוספים נמצאו חלקים ארכיטקטוניים שמוצאם מבתי-כנסת שמקומם לא זוהה. בארבעה מבתי-הכנסת נערכו חפירות: כנף, עין נשוט, קצרין ודביה. ניתן להבחין בבתי-הכנסת בקבוצות משנה, הנבדלות זו מזו מבחינה ארכיטקטונית בתכניות, במבנה העל ובעיטורים. נראה שהבדלים אלו נובעים בחלקם מתאריך בנייה שונה (מאות חמישית או שישית), וכן מהבדלים באמצעים שעמדו לרשות הבונים. כיוון בתי-הכנסת בגולן, כמו גם כיוון התפילה, לא נתברר כל צרכו. בתי-כנסת אחדים

בנויים בציר מזרח-מערב וחזיתם במערב. על-פי הסטת הפתח בבית-הכנסת בזמימרה הצידה מן המרכז, שנועדה למיקום ארון קודש, נראה שכיוון התפילה היה מערבה. לעומתו בתי-הכנסת האחרים שנמצאו בגולן בנויים בציר צפון – דרום וחזיתם פונה דרומה. חזית בית-הכנסת בקצרין פונה צפונה, אך ארון הקודש ממוקם בקיר הדרומי ולפיכך כיוון התפילה היה לדרום. מתוצאות החפירות בבתי-כנסת אחדים בעלי חזיתות למערב ולדרום עולה, שאין כאן הבדלים כרונולוגיים. יתכן עוד שמסורת תפילה אחת מקורה בעבר הירדן המזרחי שבה היה כיוון התפילה, לדעת סוקניק, לכיוון ירושלים שבמערב, כמו בבית-הכנסת בגרש, ומסורת שניה מקורה בגליל, שבה בתי-הכנסת מכוונים לדרום – לירושלים. אפשרות אחרת להסבר התופעה היא הסמיכות הגיאוגרפית של בתי-הכנסת הפונים מערבה אל הירדן והכנרת, בעוד שאלה המרוחקים מן המים פונים דרומה. יתכן עוד שלפנינו הלכה עלומה כלשהי, הנרמזת גם בכתבי יוסף בן מתתיהו.

עיקר הקישוט בבתי-הכנסת בגולן כולל מוטיבים פיסוליים בחלקי הבניין השונים, כגון משקופים, כותרות, כרכובים, חלונות, ארון הקודש ואף משטחי קירות. מופיעים עיטורים רומיים פורמליים כגון דגמי מיאנדר, זרים, שריגי גפן, אמפורות, רימונים, ורדות וקונכיות. ראוי לציין את העושר בתבליטי בעלי החיים – בעיקר אריות, נשרים וצפורים. אלה מצויים גם בבתי-כנסת בגליל, אך בגולן נוספים גם בעלי חיים כמו נחשים, ציפורים ודגים. ראוי לציין מיוחד אורתוסטט בזלת שנמצא בכפר עין סמסם ומקורו ככל הנראה בבית-הכנסת בעין נשוט. על האורתוסטט, בצידו הצר, מפוסלים ראש אריה ורגליים קדמיות באופן תלת מימדי. על צידו מופיעה סצינה בתבליט נמוך: אדם הנושא כפיו למעלה ולשני צידיו אריה ולביאה, המניקה את גורה. בשני קצות הסצינה – נשרים פרושי כנף, האחד מנקר באשכול ענבים. על התבליט נשתמרו סימני ציור של פרטי לבוש ומילוי שטח בקווים בצבע אדום. בבתי-כנסת אחדים נמצאו שברים של פסלי אריות, שהיו שייכים אולי לעיטורי ארון הקודש. בין הסמלים היהודיים רווחת "מנורת שבעת הקנים" עם שלושה, חמישה, שבעה ותשעה קנים, במגוון צורות של בסיסים. המנורה מופיעה בדרך כלל על משקופים של פתחים צדדיים או חלונות. לעתים נדירות מופיעים לצד המנורה מחתה ושופר (יהודיה, פיק). סמל יהודי נוסף הוא ההיכלית (אדיקולה – ארון קודש) המופיע על משקופים (עסליה, ע'דריה). הסגנון האמנותי בכללו הוא שטוח וסכמטי אף כי לעתים איכות הגילוף גבוהה. תיאור בעלי החיים והקומפוזיציה של המוטיבים השונים הוא בסגנון האמנות הביזאנטית המזרחית. מקורות ההשפעה של הסגנון הארכיטקטוני והאמנותי בבתי-הכנסת בגולן הם בגליל ובבשן. הגליל השפיע על העיצוב הכללי של המבנים. השפעת הבשן – ובמיוחד העיר היהודית נווה – מורגשת בחומרי הבנייה, כמו אבני הבזלת, סגנון הגילוף של התבליטים וכן בבחירת המוטיבים המגולפים ודרך עיבודם.

אורתוסטט בזלת שמקורו כנראה בעין נשוט. נמצא בשימוש משני בכפר הסמוך (ר' לעיל)

בתי כנסת שנחפרו

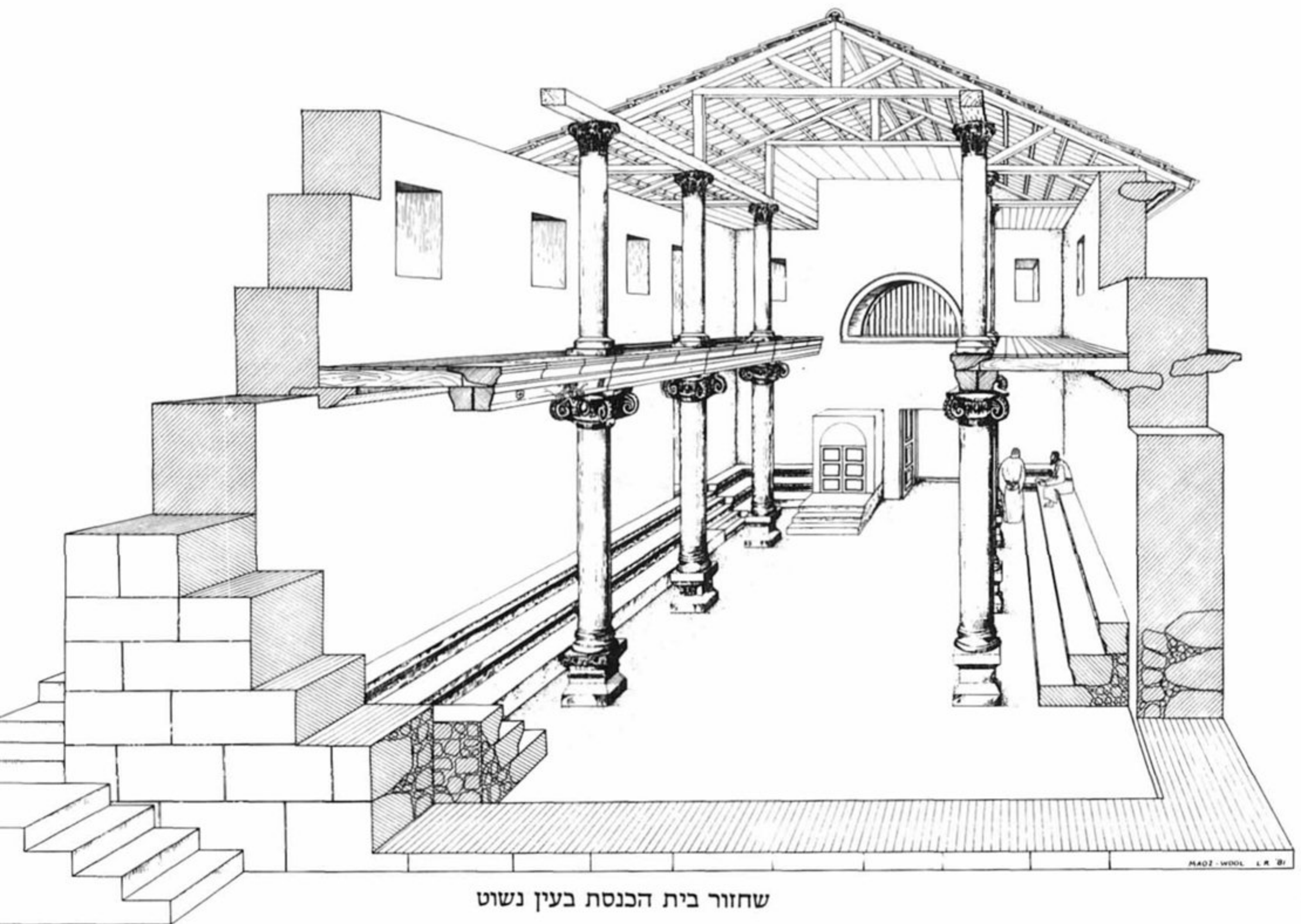
עין נשוט

פעולת השוד... החלק הדרומי-מערבי נהרס כליל – עד לסלע, ואילו בשאר הקירות נשדדו אבני הגזית – עד לנדבך התחתון.

בית-הכנסת הוקם לקראת אמצע המאה החמישית, כעדות המטבעות. כמו בקצרין גם כאן נטמנו המטבעות ביסודות הבית. בחפירות שנערכו בידי כותב שורות אלה מ-1978 ואילך, נחשפו אולם התפילה, חדר נספח בדרום-מזרח, האזור שלפני הפתח בדרום וכן יסוד למדרגות צמודות לקיר הצפוני והמזרחי. לאולם התפילה צורה מלבנית והוא נחלק לאולם תווך ושני סטווים על-ידי שני טורים של שלושה עמודים. סביב הקירות שרדו ספסלי אבן בזלת בשלוש מדרגות, השתיים העליונות מעוצבות עם שקעים לרגליים. בצידו הדרומי של האולם הפונה לירושלים, נמצאה ברצפה טביעת ארון הקודש, וכן שרדה אחת מאבני המדרגה התחתונה העולה

עין נשוט נמצאת על גדת נחל משושים, כ-2.5 ק"מ מצפון לקצרין. מקור השם – במעיין עין נשוט, הנמצא בגדה שמעבר לנחל. במקום נמצאו אבנים עם דגם המנורה, כותרת קורינתית ותבליט לביאה. זהו אחד האתרים הבודדים בגולן שלא היה בו ישוב בימי הביניים ובימי הסורים והוא איננו מופרע על-ידי בנייה מאוחרת.

בית-הכנסת סבל מהרס רב בעקבות שוד אבנים, ורבים מן הפריטים הארכיטקטוניים המגולפים נעלמו. ערימות פסולת השוד, ובהן אבנים ושברי סיתות, כיסו את שרידיו לגובה 2 מ'. מירב הפריטים הארכיטקטוניים, מטבעות רבות ושברי חרס, שמוצאם מבית-הכנסת, נמצאו בערימות אלו. בתחתית הערימות נמצאו חרוזי פלסטיק וקופסאות שימורים המתארכים את

שחזור בית הכנסת בעין נשוט

כותרת עמוד בעלת עיטורים יוצאי דופן
מבית-הכנסת בעין נשוט

העמודים נופצו ברובם בשוד אך הכותרת של העמוד הצפוני-מזרחי שנמצאה במפולת מיוחדת בעיטוריה: בכל ארבע חזיתותיה מגולפים דגמים שונים בהם מנורת שבעת הקנים, מזבח, אמפורה, פרח, צמד עופות דורסים זה מול זה ומנורה גדולה של תשעה קנים. לפנינו לראשונה כותרת שכל כולה סמלים במקום העיטור המקובל. כותרת עם רעיון דומה שלה ארבע מנורות גדולות בכל הצדדים נמצאה בח' שורה. חוליות עמודים בקוטר קטן יותר מזה של העמודים בקומה התחתונה וכן שתי כותרות קורינתיות, מעידים על סדרת עמודים בקומה העליונה, שנשאו את גג הרעפים. נראה שבשני הסטווים היו יציעים. ראוי לציין שבאתרים סמוכים לעין נשוט (ע'דריה ועין סמס) נמצאו פריטים מגולפים שנשדדו ככל הנראה מבית-הכנסת בעין נשוט. בע'דריה נמצאו שני חלקי חלונות גמלוניים שבפניהם קונכיה. בעין סמס נמצא אורטוסטט שבקצהו ראש אריה מפוסל בשלושה ממדים ובצידו תבליט של אדם נושא ידיו ולצידו אריה ולביאה מיניקה גור. בקצוות מגולפים שני נשרים, האחד מנקר באשכולות ענבים. הדמיון הסגנוני והטכני והסמיכות לעין נשוט מחזקים את ההשערה שמקורם בבית-כנסת זה.

כתובות

בבית-הכנסת בעין נשוט ובסביבתו נמצאו מספר כתובות: על שברי טיח שנמצאו במפולת האולם נתגלו קטעי כתובות, ברובן אותיות בודדות חרוטות וצבועות אדום. על שבר טיח אחד נמצא

אליו. נראה שארון הקודש הוצב משמאל לדלת הכניסה. הפתח המרכזי נהרס בשוד. חלקי המוזות והמשקוף שנמצאו בסמוך, מעידים על מיקומו בקיר הדרומי אך לא במרכז החזית. הפתח הראשי הוסט מעט מערבה כדי לאפשר את הצבת ארון הקודש בקיר הדרומי. פתח נוסף בקיר המזרחי של האולם הוביל לחדר נספח.

כותרות דוריות קטנות שנמצאו בשימוש משני מעלות את האפשרות שבמקור היתה בחזית בית-הכנסת מרפסת מקורה (פורטיקו), מעין זו שנמצאה באום אל קנאטיר. מדרום ומעל לחדר הנספח נמצא יסוד רבוע, ששימש אולי למדרגות שהובילו מהכפר אל רחבת החזית. צמוד לפינה הצפונית-מערבית של אולם התפילה מבחוץ ולאורך הקיר נתגלה בסיס שנועד כנראה למדרגות חיצוניות שהוליכו לקומת היציעים.

עיטורי בית-הכנסת

בית-הכנסת עשיר באופן מיוחד בחלקים מגולפים ובדגמים אמנותיים המעוצבים בתבליטים באבני הבזלת. על שניים ממסדי העמודים נתגלו תבליטים של דגמים גיאומטריים וצמחיים משוכללים ובהם רוזטות, מיאנדר כפול, רצועות ניצנים, ותבליט מנורת שבעת הקנים. כותרות

כן עמוד מעוטר מבית הכנסת בעין נשוט

בית-הכנסת בעת חפירתו, מראה כללי במבט מערבה

וראשית הרביעית, עם ההתאוששות הכלכלית בימי דיוקלטיאנוס-קונסטנטינוס. בית-הכנסת שנחשף באתר נבנה ברבע השני של המאה החמישית לסה"נ. בית-הכנסת שימש את קהילת הכפר עד שלהי המאה השישית – ראשית השביעית ואז ניטש. ראוי להדגיש את עושר הפריטים הארכיטקטוניים והגילופים, שיש להם דמיון בין השאר לבתי-הכנסת בכורזין ושורה. מגמה זו של קישוטים רבים ו"בארוקים" מאפיינת גם את הכנסיות בסוריה במאה החמישית לסה"נ, אך איננה ידועה במאה הרביעית או השישית בסוריה או בגולן.

בעיית מיקום הפתח הראשי וארון הקודש גם יחד בקיר הדרומי של בית-הכנסת נפתרה על-ידי הסטת הפתח שלפנינו ממרכזו. סידור דומה נמצא גם בבתי-כנסת אחרים בגולן (זמימרה, אום אל קנאטיר, בית לביא). מעניין לציין, שאחת מפינות בית-הכנסת, סמוך לעמוד הצפוני-מזרחי, קושטה ביתר שאת מן העמודים האחרים. במקום נמצא כן העמוד עם מיאנדרים ומנורה, כותרת מיוחדת עם סמלים וכן קורת הארכיטרב עם תבליט וכתובת הנדבן. נראה שממול לארון הקודש היה מקום מושבו של הנדבן הראשי – אבון בר יוסה – גביר הכפר, שדאג לקשטו במיוחד – תופעה יחידאית בבתי-הכנסת הקדומים בארץ.

קטע כתובת בשתי שורות. מסתבר שעל קיר הבניין נחרתו ברכות לנדבנים. על קורת הארכיטרב המגולפת נחרטה הכתובת המנציחה כנראה את הנדבן הראשי "אבון בר יוסה". בגבעה ממערב לכפר נמצאו שני מכסים של סרקופגים מבזלת. על אחד מהם היתה כתובת ארמית "שמעון בר אבון בר שנין כ"ו". אולי בנו של התורם מבית-הכנסת. על המכסה השני היתה כתובת יוונית: "יוסה זאנו בן 50".

מטבעות

למעלה מ-700 מטבעות (רובן פרוטות נחושת) נמצאו באתר. מהן 361 מטבעות (כ-77%) שייכות למאה הרביעית. שפע המטבעות מאותה מאה הוא תופעה אינפלציונית עולמית, שהביאה לנדירות הטביעה במאה החמישית. ואולם מיעוט המטבעות מן המאות ה-2 – 3, מלמד על פער ישובי בתקופה זו או על ישוב דליל ביותר.

סיכום

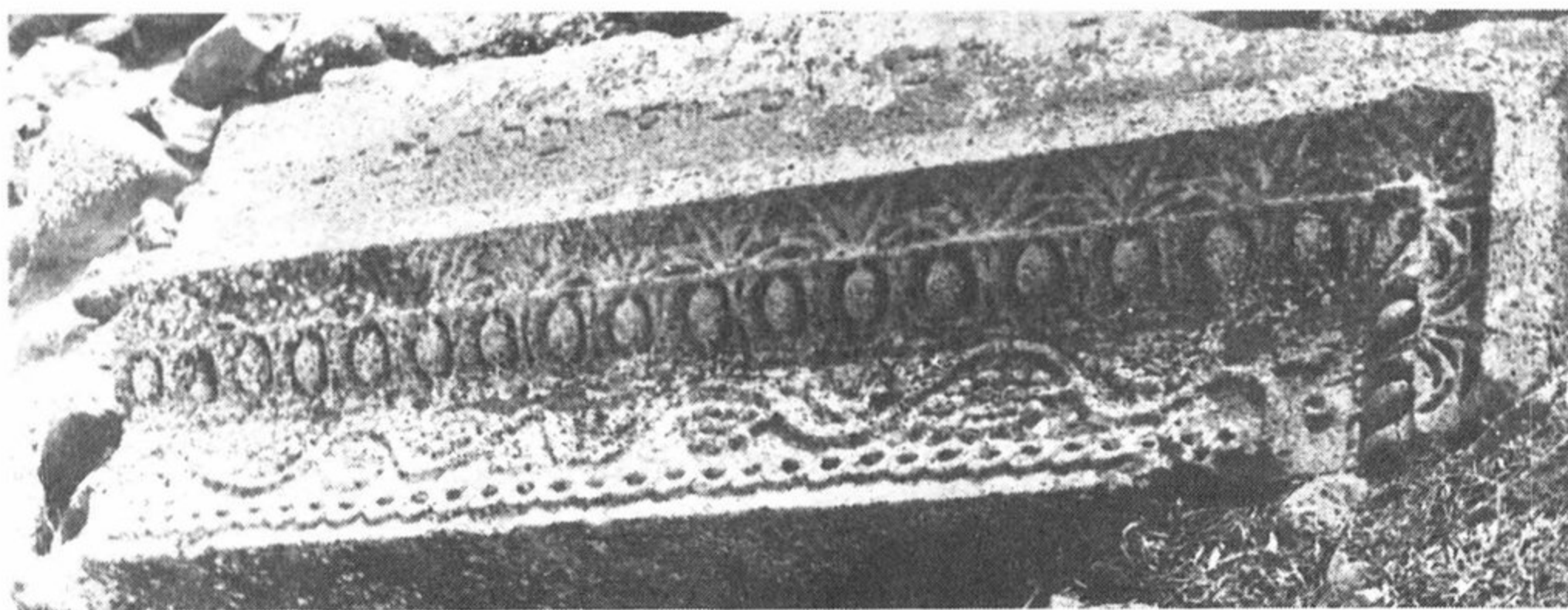
לפי הממצא הנומיסמטי והקיראמי נראה שהאתר היה מיושב כבר במאה הראשונה לסה"נ ונחרב במלחמה הראשונה ברומאים. מסתבר שבמאות ה-2 – 3 היה בו פער ישובי או ישוב דליל וישובו נתחדש בעוצמה רבה בשלהי המאה השלישית

הרס ניכר לשרידים הקדומים. מאז שנת 1967 נסקר המקום כמה פעמים בידי ש. גוטמן, ק. אפשטיין, מ. נון ואחרים. בשנים 1978–1980 נערכו באתר ארבע עונות חפירה קצרות בידי כותב שורות אלה. לצד בית-הכנסת וסביבתו, נחפר גם מבנה מגורים במדרון הדרומי.

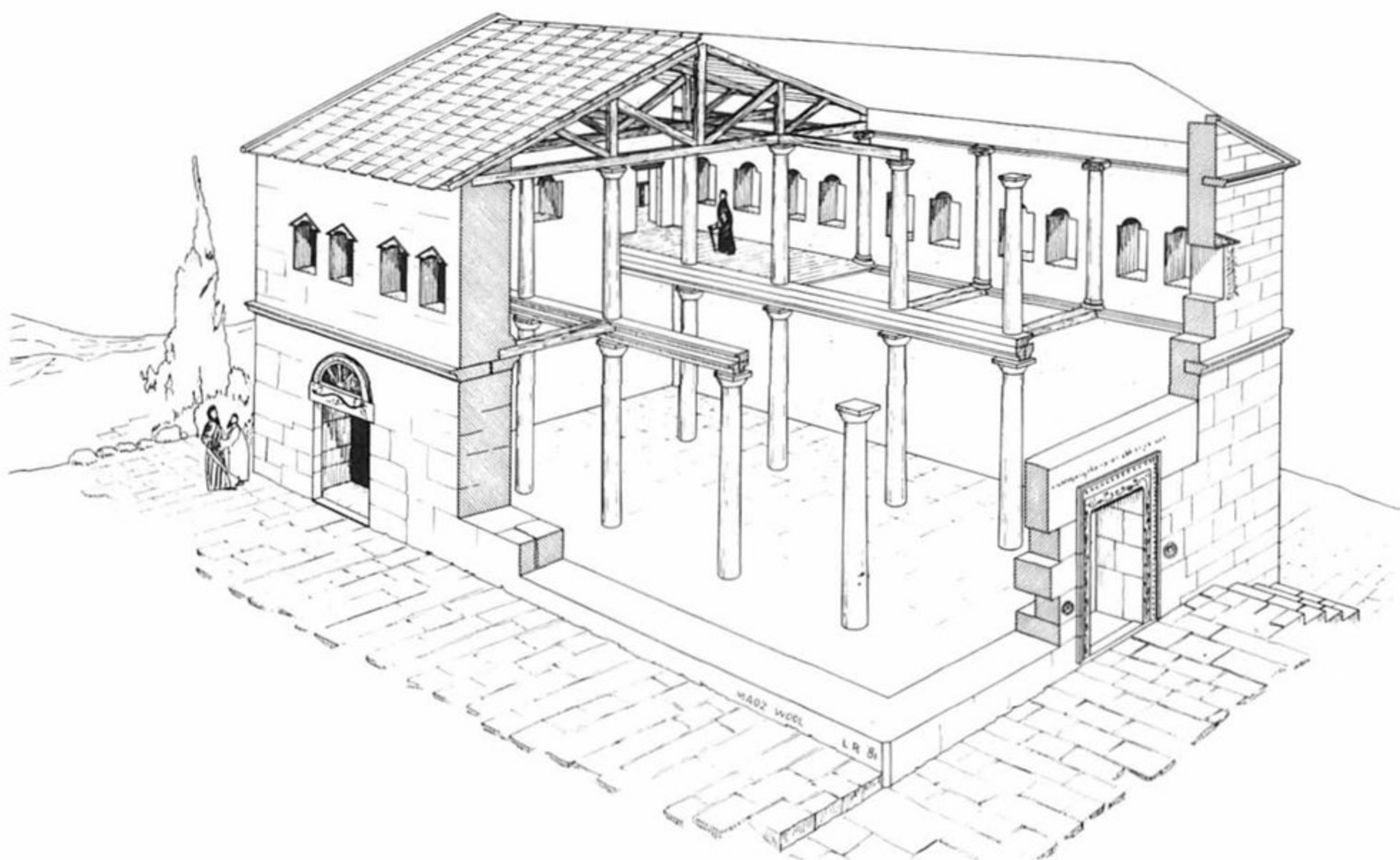
בית-הכנסת נבנה בתכנית מלבן (קרוב לטרפז) שכיוונו מזרח-מערב. הפינה הצפונית-מזרחית נשתמרה לגובה 7 נדבכים וסמוך לה שרדו מזוזות הפתח הצדדי. הקירות, שעוביים כ-1 מ', בנויים מצידים החיצוני באבני בזלת בסיתות מעולה ובהתאמה מדויקת להפליא, ללא שימוש בחומר מלכד. כמה פרטים כגון שילוב אבנים בעזרת זיז ושקע תואמים וכן חיתוך טרפזואידי של האבנים, מזכירים את הבנייה המעולה של הבשן והחורן. אפשר שהבנאים הובאו מן המרכז היהודי הגדול בנוה בבשן שבו מצויים פריטי בנייה זהים. לבית-הכנסת פתח ראשי יחיד במערב ופתח צדדי בקצה המזרחי של הקיר הצפוני. לצידו הצפוני נתגלה רחוב מרוצף שהוביל מן הכפר (הנמצא ממזרח) אל בית-הכנסת ואולי נמשך רחוב זה גם ממערב לבית-הכנסת. הפתח הראשי מפואר ביותר. משקופו והמזוזות מגולפים בתבליט שטוח מאד ומעוטרים בשריג גפן מתפתל היוצא מאמפורה, אסטרגל, ביצים ורמיים. על הקימה מגולפים דגמים מעולם הצומח: עלי אקנטוס, קיסוס ופלמטות. לצידו המזוזות מגולפים תבליטים מיוחדים: מצד אחד תבליט שקוע של מרובעים משולבים, כוכב שקרניו משולשות וורדה, ומולו מעגל עשוי מיאנדר כפול, עם סמלים ובמרכזו קונכיה (האבן השניה נעלמה ושוחזרה לפי ציור

ח' כנף נמצאת כ-2 ק"מ מדרום למושב מעלה גמלא כ-4.5 ק"מ מן החוף המזרחי של הכנרת. המקום מוקף משלושת עבריו במדרונות תלולים ורק בציר המזרחי הוא מחובר לשולי הרמה. פסגת השלוחה מזדקרת מעל סביבתה, וצופה היטב על הכנרת, הגליל ובמיוחד על בקעת הבטיחה בה עוברות הדרכים המחברות בין הגליל לגולן המרכזי. החורבה הקדומה (כ-15 ד'), משתרעת על גב השלוחה והמדרונות. כפר סורי נטוש בנוי על הפסגה ומכסה חלק מן החורבה. השרידים הקדומים, הניכרים בשטח, מעידים שבמקום היה כפר בעל בתים מרווחים ורחובות חישוריים העולים מן המדרונות אל מרכז הכפר שבו בית-הכנסת. בית בד נמצא על המדרון הצפוני. בית-הכנסת ממוקם בקצה השלוחה, בראש המדרון התלול לדרום-מערב, וממנו נשקף נוף מרהיב. מעט מצפון לכפר נמצא בית הקברות וממזרחו נמצאים שני מעיינות ושטחים חקלאיים נרחבים.

בית-הכנסת נתגלה בדצמבר 1885 בידי אוליפנט שתיעד את הכתובת הארמית שעל המשקוף וכן כמה פרטים ארכיטקטוניים. שומכר שביקר באתר באותה שנה מספר על בניין מחסנים במקום, שנבנו על-ידי האפנדי הכורדי סעיד עבד אל רחמן פשה, על שרידי בית-הכנסת. בשנת 1932 ביקרה באתר משלחת של האוניברסיטה העברית בראשות א.ל. סוקניק, שתיעדה בצילום ובציור פרטים ארכיטקטוניים רבים. בשנות ה-50 נבנה בכנף כפר סורי שגרם

משקוף הפתח המרכזי בבית הכנסת בכנף כפי שצולם ב-1932. מעל לעטור הכתובת: דכיר לטב יוסה בר חלפו בר חניו. לאחר 1967 נמצאה הכתובת שבורה בכפר הסורי

שחזור בית־הכנסת בכנף

שחזור הפתח המרכזי של בית־הכנסת בכנף

תבליט אריה — מעיטורי ארון הקודש בבית-הכנסת בכנף

נחשף בחפירות, הגיע לקיצו במסע תגלת פלאסר בשנת 733 לפסה"נ. בתקופה הבבלית, הפרסית וההלניסטית (המאות ה-7 — 3 לפסה"נ) לא היה האתר מיושב (פער ארכיאולוגי דומה מופיע ברמת הגולן בכלל). יישובה של כנף נתחדש רק במאה השניה לפסה"נ, על-ידי המלכים הסלבקים כנראה. במקום הוקם מגדל תצפית, שאויש בחיל מצב נוכרי, כחלק ממערך ההגנה על הגולן — לכיוון בקעת הבטיחה. המקום נכבש בידי אלכסנדר ינאי בשנת 81 לסה"נ (קדמ' יג 394). המגדל נהרס, ובמקומו נבנתה מצודה, שחלקה הפנימי — הקסרקטין, נתגלה באתר. שכבה זו, שיושבה על-ידי יהודים, התקיימה תוך שינויים עד למרד הגדול בשנת 67 לסה"נ. אז ניטש האתר ותושביו מצאו כנראה מקלט בגמלא הסמוכה. ישובו של האתר נתחדש שוב על-ידי יהודים, רק במחצית השניה של המאה הרביעית. במקום נבנה כפר מרווח עם רחובות חישוריים — מן הפסגה אל המדרונות. נראה שכלכלת הכפר היתה מבוססת על חקלאות שלחין ופלחה וגידול זיתים. על התפתחות הכפר במהלך המאה החמישית ניתן ללמוד מהתפשטות השטח הבנוי על המדרונות. הכפר הגיע לשיאו בשלהי המאה החמישית, ראשית המאה השישית לסה"נ. בתקופה זו נבנה על פסגת השלוחה בית-כנסת גדול עם שער מעוטר בדגמים יחידים במינם.

כבר במאה השישית, ניכרת ירידה בהתפתחות הישוב. בית-הכנסת נפגע ברעש (בשנת 551?) ושיקומו נעשה במתכונת מצומצמת, שכללה את הקומה התחתונה בלבד. גם חלוקת אחד הבתים לשתי דירות מגורים במקום בנייה נוספת מעידה על ירידה כלכלית. הכפר נעדר ממצא ברור

של אוליפנט). מעל למשקוף חרותה כתובת ארמית: "ברכתה דכיר לטב יוסה בו חלפו בר חנוי דעבדה". שתי אבנים שטוחות, המעוטרות אחת בגלגל ואחרת בטבולה אנזטה, שנמצאו בנפרד, היו שייכות ודאי גם הן לחזית. חלקי קימה שנמצאו הכתירו ודאי את הקומה הראשונה. מעל לפתח הצדדי, שמזוזותיו נשתמרו באתרן, היה משקוף שטוח, שעוטר בתבליט רדוד של ציפורים המנקרות אשכולות ענבים.

תכנית פנים האולם לא נשתמרה, כאמור, אך נמצאו חוליות עמודים וכותרות דוריות משני קטרים, גדול וקטן יותר, עובדה המרמזת על חלוקת האולם ועל שתי קומות העמודים. שבר חצי עמוד דבוק מצביע על עיטור בין החלונות בקומה השניה. נראה שהמבנה הוקם בראשית המאה השישית. הוא נהרס ושוחזר חלקית, הפעם בקומה אחת בלבד, עוד בתקופה הביזאנטית, שכן בעמודי הקומה השניה נעשה שימוש משני כשדרת עמודים לאורך הרחוב הצפוני.

בית-הכנסת בכנף עני יחסית בחלקים ארכיטקטוניים מגולפים, אך על רקע זה בולט בעושר עיטוריו הפתח המערבי, שהוא מפואר במיוחד.

* * *

בחפירות ח' כנף נמצא — לראשונה — רצף ארכיאולוגי-סטריגרפי של הישוב בגולן לתקופותיו.

ראשית הישוב בתקופה הכנענית התיכונה והוא נמשך גם בתקופה הכנענית המאוחרת והתקופה הישראלית. ישוב זה, שרק מעט ממנו

בית־הכנסת בדביה

ידי שני טורי עמודים לאולם תווך ושני סטווים. הפתח הראשי בקיר הדרומי נשתמר לגובה שני נדבכים ולו מזוזות מגולפות. מיקומו מזרחי מציר המבנה, מרמז על הצבת ארון קודש במרווח שבין הפתח לטור העמודים המערבי. שרידי ארון הקודש לא נמצאו, ונראה שהוא היה בנוי עץ והוצב על הרצפה. האולם רוצף בלוחות בזלת נאים שהשתמרו בעיקר בסטיו המערבי. לאורך הקיר (לבד מקיר החזית) היו ספסלים, אך הם לא שרדו. פתח נוסף בקיר המערבי הוביל לחדר נספח שנהרס לחלוטין. כמה פרטים ארכיטקטוניים מבית־הכנסת נמצאו בשימוש משני, ובהם בסיסי עמודים בסגנון אטי, חוליות עמוד, כותרות דוריות פשוטות, חצי עמוד דבוק (מעטורי זלון), וכמה אבני בנייה עם תגליפים ועיטורים שונים. ראיות לציון שתי אבנים: האחת עם חריתה של שתי מנורות שבעת הקנים, והאחרת עם כתובת יוונית שתרגומה: "ישוע שולה בן 50" (אפשר שזו לא היתה שייכת כלל לבית־הכנסת).

בית־הכנסת של דביה היה מבנה פשוט בעיצובו ובעיטוריו. העדר פרטי גמלון ועמודים של קומה עליונה מרמז שהיה זה מבנה חד קומתי. פרטים ארכיטקטוניים מסוימים הדומים לאלו שבקצרין ועדות המטבעות מאפשרים לתארך את בנייתו לשלהי המאה החמישית וראשית המאה השישית לסה"נ.

מהמאה השביעית, ונראה שהוא ניטש בתקופה זו. לאחר פער יישובי של כשש מאות שנים התחדש הישוב במאה ה־13. סביב בית־הכנסת נבנו בתי מגורים עם ריצופי אבן ומתקני מטבח לרוב. שפע של קרמיקה מזוגגת ומצוירת מאפיין שלב זה, שנמשך לפחות עד שלהי המאה ה־16. ברשימת מס תורכית משנת 1598 מופיעה "כנף אל פוקא" ככפר קטן ובו כתריסר בתי אב המגדל תבואות קיץ, חיטה, שעורה, כבשים ודבורים. נראה שבמאה ה־17 שוב ניטש האתר ובשלהי המאה ה־19 נמצא בו רק ישוב עונתי של בדווים, שהתרכזו סביב אחד המבנים ששימש כמחסן. רק בשנות ה־50 של המאה הנוכחית חזרה כנף והפכה לישוב קבע חקלאי שנעזב ב־1967.

דביה

הכפר דביה, כשלושה ק"מ מצפון־מזרח לקצרין נסקר כמה פעמים בשנים 1967-1981 ונתגלו בו שרידי בית־כנסת. ב־1982 נערכה בו חפירת הצלה בהנהלת כותב שורות אלה. נחשפו קטעים מחלקו הדרומי והמערבי של המבנה ונבדקו יסודותיו מבחוץ. קירות בית־הכנסת נשתמרו היטב. קיר החזית בדרום נבנה באבני גזית ואילו שאר הקירות נבנו באבנים מהוקצעות. תבנית האולם מלבנית (12.35×15.05 מ') ומחולקת על־

בשרידיו עד לתקופה מאוחרת. בחפירות התברר, שבמקום מבנים משלוש תקופות זו על גבי זו, ולהם ארבעה שלבים ארכיטקטוניים וחמש רצפות. בית-הכנסת השני, הוא השריד העיקרי באתר, ומהווה את המפתח להבנת המבנה בכללו.

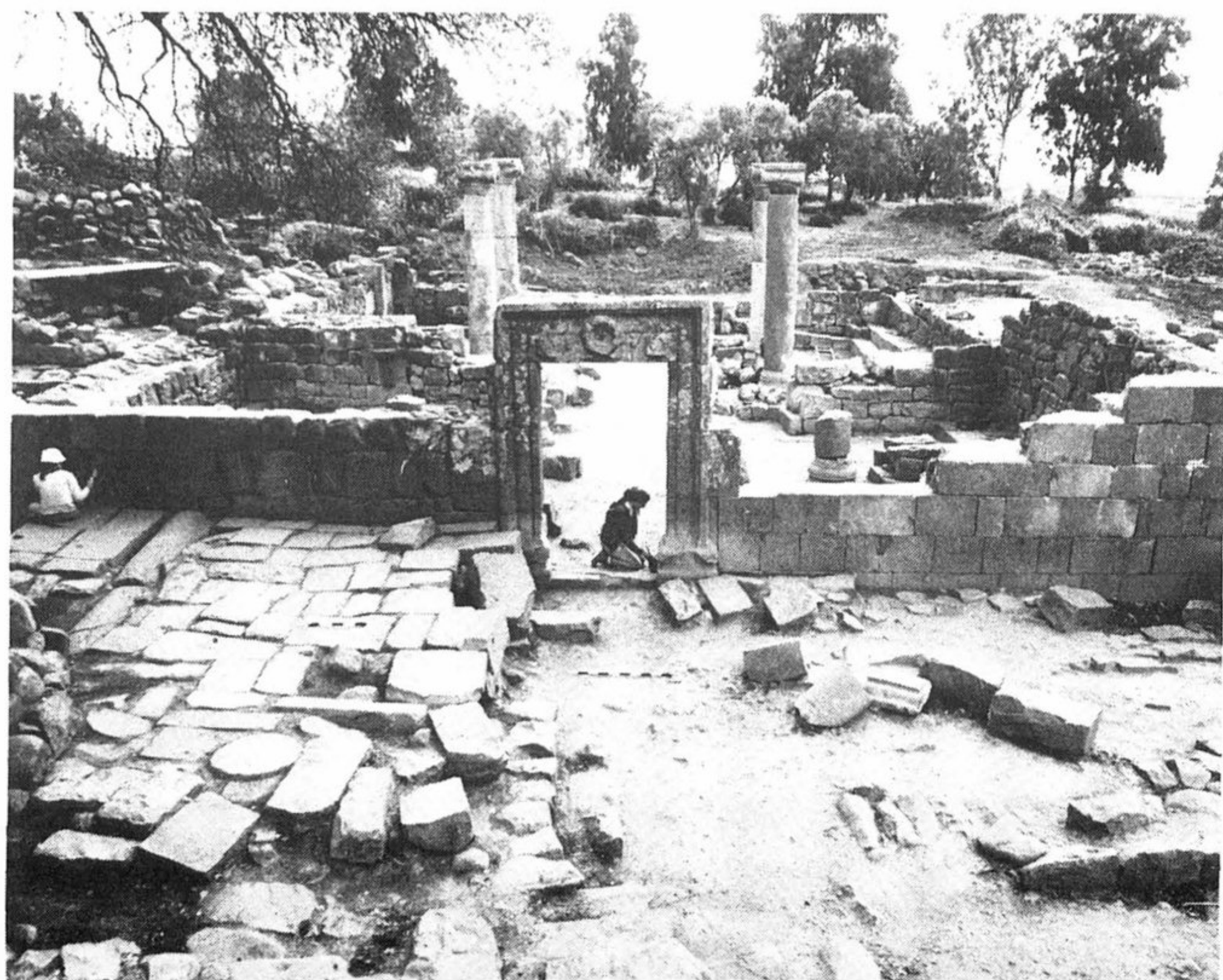
תולדות בית-הכנסת

מבית-הכנסת הראשון שנבנה במאות ה'4–5, שרד אך מעט וידיעותינו אודותיו לוקות בחסר. הבנייה האינטנסיבית במקום משלהי התקופה הביזנטית ועד לתקופה הממלוכית מחו את שרידיו כמעט לחלוטין. המבנה השתרע על כ-15 מטרים רבועים, והוא חולק על-ידי שני טורים בני שלושה עמודים לאולם תווך ושני סטווים. רצפתו היתה עשויה טיח מחורץ. פריטים שונים שנמצאו בכפר, וביניהם מנורת שבעת הקנים – מקורם אולי בבית-כנסת זה. את עיקר סקירתנו נייחד

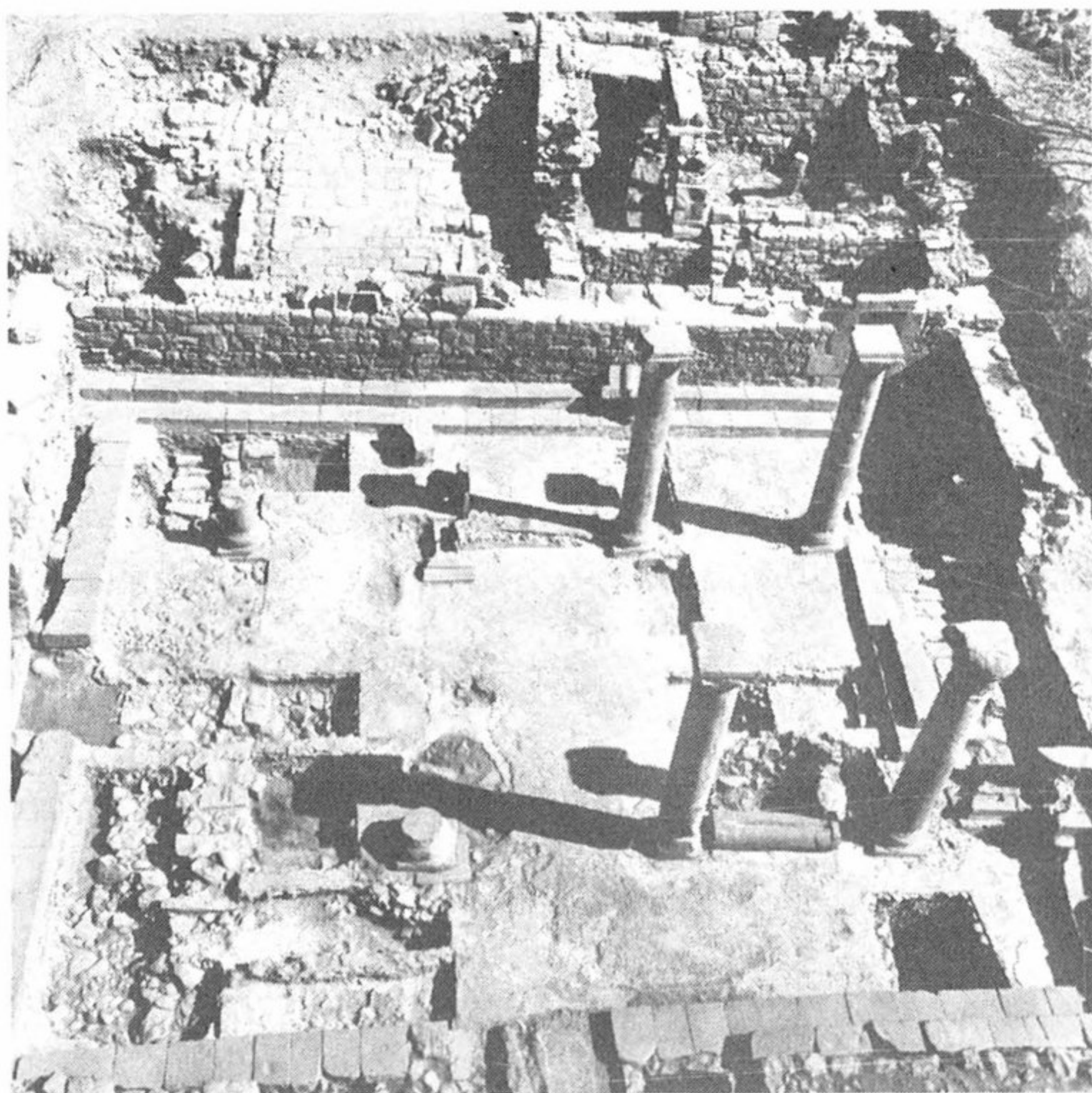
בית-הכנסת בקצרין נמצא במרכז רמת הגולן, כ-1 ק"מ מדרום לקצרין החדשה. האתר. שוכן על גבעה נמוכה ולידה מפכה מעיין. סמוך לאתר מצויות אדמות חקלאיות ונראה שעיקר כלכלת הישוב בתקופה הקדומה התבסס על גידול דגנים ומטעי זיתים (ממערב לאתר נתגלו שרידי בית בד).

בית-הכנסת בקצרין נתגלה בידי ש. גוטמן בשנת 1967. הבניין נסקר ונחפר על-ידי ד. אורמן ואחרים בשנים 1969–1978 ונתגלו כתובות ופריטים ארכיטקטוניים רבים. בחפירות חדשות שנערכו משנת 1982 ואילך בהנהלת צ. מעוז ואן קילברו, נחשף בית-הכנסת וחלק מהכפר.

בית-הכנסת השתמר בצורה טובה יחסית, בעיקר בחלקו הצפוני, בו שרד גם השער המרכזי. השתמרות הבניין מסבירה את השימוש החוזר

בית-הכנסת בקצרין

בית־הכנסת במבט מלמעלה

אולם בית־הכנסת בעת חשיפתו. מימין נראות המדרגות
המוליכות לארון הקודש

לבית-הכנסת השני, מן המאה ה-6, שהיטיב להשתמר.

בית-כנסת זה הינו מבנה מלבני הבנוי בכיוון צפון-דרום, שצלעותיו בלתי שוות. קירותיו בנויים אבני בזלת המסותתות היטב והמונחות בהתאמה ללא חומר מלכד. השער הראשי שהשתמר בשלמותו, והמצטיין בעיטורים מרשימים, סייע בזיהוי המקום כבית-כנסת.

אולם התפילה נחלק על-ידי שני טורים של ארבעה עמודים לאולם תווך ושני סטווים. חלק מהעמודים והכותרות נמצאו במפולת וחלקים אחרים בבנייה משנית. ראויות לציון הכותרות שהן וריאנט מיוחד של הכותרות היוניות האופייניות לגולן. כותרות זהות נמצאו בבתי-הכנסת הסמוכים – בעסליה וביהודיה. הגג היה עשוי רעפים, ששבריהם נמצאו במפולת המבנה. בפינתו הדרומית-מזרחית של האולם נמצא פתח שהוביל לחדר נספח. לפני הקיר הדרומי של האולם המכוון לירושלים, נמצאו שתי מדרגות, שהוליכו אל מסד מוגבה. נראה שהמסד שימש להצבת ארון הקודש, שהיה עשוי עץ. מאחורי המסד נמצא תא ארוך וצר מרוצף אבן, שהיה אולי מחסן או גניזה. צמוד לקירות האולם, סביב סביב נבנו ספסלים מדורגים עשויים אבני גזית. הספסל העליון בחלקו הצפוני של האולם נשדד לפני זמן רב. הספסל התחתון, לעומת זאת, השתמר בשלמותו ורציפותו נקטעה רק בפתחים ובמקום שהוצב ארון הקודש.

רצפת בית-הכנסת היתה עשויה פסיפס צבעוני ששרידיו נראים בין העמודים, מתחת לקירות שנוספו מאוחר יותר. שורות בודדות של פסיפס נמצאו בצמוד לספסל התחתון בפינה הצפונית-מזרחית של האולם. נראה לפיכך שהפסיפס נהרס במכוון, בעת שהונחה הרצפה בתקופה מאוחרת יותר.

בבית הכנסת נמצאו שני שברי כתובת ארמית מהתקופה הביזאנטית. הן שייכות כנראה לכתובת הקדשה של התורמים לבניין. על קטע אחד מופיע "דיהבון מנין" (שנתנו חלקם), ועל קטע שני – "[ע]וזי עבד הדין רבועה" (עוזי עשה את הרבועה הזו). המונח "רבועה", נזכר בתלמוד הירושלמי כמקום הסמוך לבית המדרש, שבו נערכו ארוחות תחת אפריון.

תארוך בית-הכנסת מבוסס על ממצא של כ-180 מטבעות, שנחשפו במילוי העפר והאבנים, בחלק הצפוני של האולם. המטבעות נקברו

כנראה בזמן הבנייה מתחת לספסל העליון. אין להניח שהן נטמנו למשמרת או לצורך הוצאתם מחדש, שכן הדבר היה מחייב את פירוק הספסל. ממצאי מטבעות נטמנו באופן דומה בבית-הכנסת בדביה, עין נשוט וכנף, במקום שהם נמצאו ביסודות הבניין ומתחת לרצפות. אולי יוחסה חשיבות מאגית כלשהי לפיזור המטבעות וקבורתם או שמא היתה זו מסורת. 64 מבין המטבעות שנמצאו בקצירין זוהו בוודאות. המאוחרות שבהן נטבעו במאה החמישית והאחרונה היא מימי הקיסר אנסטסיוס הראשון (498–518 לסה"נ). מטבעות אלה מתארכות אפוא את הקמת בית-הכנסת ורצפת הפסיפס לראשית המאה השישית לסה"נ. בית-כנסת זה נהרס כנראה ברעידת אדמה. מעידים על כך הפריטים הארכיטקטוניים הרבים שנמצאו במפולות, שהיו סדורים בכיוון נפילה אחיד – לצפון-מזרח. ניתוח הפריטים ומיקומם מרמז שלבית-הכנסת היה רום גג (קלרסטורי), כמקובל בכנסיות ובכמה מבתי-הכנסת המאוחרים בארץ (בית-אלפא, עזה ואחרים).

בית-הכנסת המשיך לשמש בתפקידו במהלך המאה השביעית והמחצית הראשונה של המאה השמינית. הוא נהרס כנראה ברעש בשנת 746. תארוך המועד האחרון לקיום הבניין מסתייע גם בממצאים במבני המגורים של הכפר שממזרח לבית-הכנסת.

המסגד על שרידי בית-הכנסת

לאחר פער של כמה מאות שנים, נבנה על חציו הצפוני של בית-הכנסת מסגד. הקירות והפתח הראשי עמדו לגובה ניכר למדי ובוני המסגד לא נצטרכו אלא להוסיף קיר דרומי חדש ולתקן מעט את הקירות הקדומים. בעת הבנייה נוקה חלקו הצפוני של האולם מהריסותיו. הפריטים הארכיטקטוניים (עמודים, חלונות וכד'), שולבו בשימוש משני בקיר הדרומי החדש ובמשטח שלפני הפתח. בקיר הדרומי נקבעה גומחת תפילה חצי עגולה (מיחרב). לתמיכת הקירוי (עץ ואדמה) שימשו אומנות רבועות בבנייה גסה. כן הונחה רצפה חדשה עשויה טיח. במפולת נמצאו שברי חרס מן התקופה הממלוכית (מאות 13–15). ברבות הימים הפך אתר המסגד למקום מקודש ולידו שרדו שני עצי אלון עתיקים וקבר שיח'.

סיכום

בית הכנסת בקצרין השתמר היטב יחסית למבנים אחרים בגולן. אבניו לא נשדדו אל נכון בגלל שימושו כמסגד בתקופה הממלוכית, והוא נחשב כמקום מקודש גם בתקופה מאוחרת.

בית הכנסת הוקם לראשונה במאות ה-4–5 לסה"נ. בשלהי המאה החמישית היה הבניין קטן מדי עבור הקהילה ועל מקומו נבנה, בראשית המאה השישית לסה"נ בית-כנסת גדול יותר. לבית-הכנסת השני היו 8 עמודים שנשאו קומת רום גג (קלרסטורי) עליונה ובה חלונות. הפתח נבנה מחדש מצד צפון ובצד דרום נוסף לו ארון קודש גדול על מסד אבן מוגבה. רצפת האולם קושטה בפסיפס צבעוני שרובו לא שרד, ועל קירותיו היו עיטורים גיאומטריים באדום על רקע סיד לבן. בית-הכנסת השני, שהצטיין בבנייתו המרווחת ובעיטוריו העשירים, משמש עדות לתקופת הזוהר של הישוב במחצית הראשונה של המאה השישית (בדומה לבית-הכנסת בכנף). דומה שסגנון הבנייה הוא שילוב של מסורות ארכיטקטוניות גליליות וחורניות (גלופי אבן, עמודים וקירות) והשפעות בתי-הכנסת מן הסוג המאוחר, כמו הפתח בצד המנוגד לירושלים,

ארון-קודש גדול ורצפת פסיפס. בהשפעות אלה חורג בית-הכנסת בקצרין לפי שעה מן הידוע על בתי-הכנסת בגולן. נראה שהתערערות המבנה בשלהי המאה השישית, ככל הנראה בגלל ביסוס לקוי, גרמה להיווצרות סדקים בקומה העליונה. הדבר חייב בניית קירות תמך בין העמודים, בעקבותיהם הונחה גם רצפה חדשה שהרסה את הפסיפס. תיקונים אלה, שנעשו בראשית המאה השביעית, מעידים על ירידה בעוצמתו הכלכלית של הכפר. ברם, שלא כישובים יהודיים אחרים שנחפרו בגולן (כנף, דביה, עין נשוט), שישוכם פסק בראשית המאה השביעית לסה"נ, נראה שישובה היהודי של קצרין והשימוש בבית-הכנסת, נמשך לאחר הכיבוש הערבי – לפחות עד לאמצע המאה השמינית. מצורת המפולת (בחלקו הדרומי), נראה שהבניין נהרס ברעש האדמה של שנת 745 – בסוף ימי השושלת האומאית. לאחר תקופת פער ביישובו של האתר, הוקם, במאה ה-13, מסגד על חורבות בית-הכנסת, שהתקיים עד המאה ה-15. לאחר פער של מאות שנים נושב האתר על-ידי בדווים משבט א-דיאב בשלהי המאה ה-19, ששמרו על חורבות בית-הכנסת והמסגד כמקום מקודש.

כתובת שנמצאה בקצרין: "רבי אבון משכבו בכבוד"
(ינוח על משכבו בכבוד)

בתי-הכנסת שנסקרו

שבר חלון מבית-הכנסת ברפיד

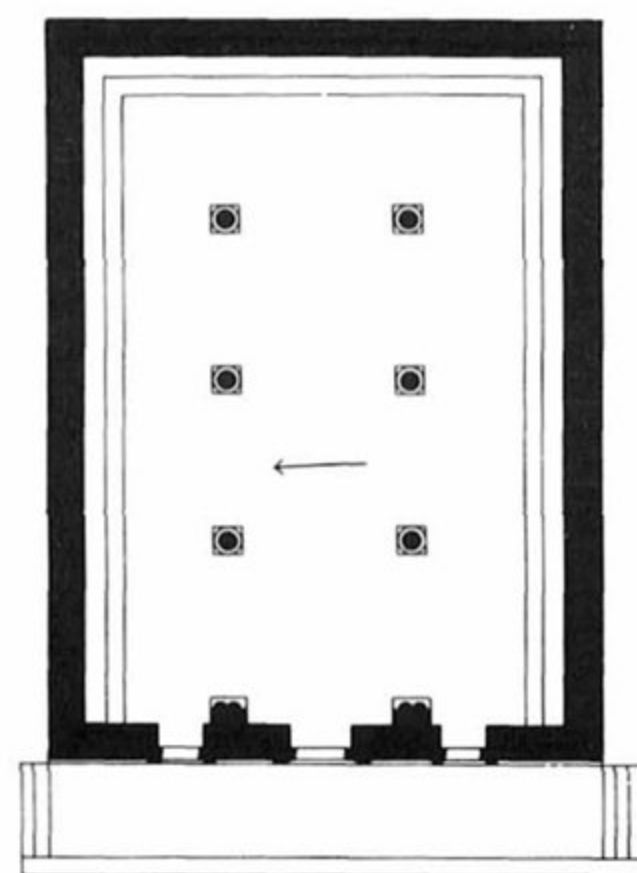
הבולט מן הקיר המערבי. בסדר התחתון עמודים חסרי בסיסים עם כותרות דוריות ובסדר העליון עמודים על בסיסים אטיים בעלי כותרות קורינתיות. נראה שהיו לבניין יציעים מעל לסטווים. בקירות הקומה העליונה היו חלונות מעוטרים בחצאי עמודים קורינתיים. רצפת האולם עשויה לוחות בזלת וסביב שלושה מן הקירות צמד ספסלים. הבניין תוארך על-ידי ג. פרסטר על-פי שיקולים סגנוניים למאה ה-3 לסה"נ ואולם לפי שייכותו הסגנונית ל"חבורת כורזין-עין נשוט", נראה שיש לתארכו למאה ה-4 או ראשית המאה ה-5 לסה"נ.

ח' רפיד

החורבה מצויה על ראש המדרון המזרחי של הירדן, כ-7 ק"מ מדרום לגשר בנות יעקב. במזרח האתר בולטת מזוזה מגולפת של פתח בית-הכנסת. בסמוך למזוזה נמצאו מסד של שני עמודים, חוליות, חלקי חלונות מעוטרים בגמלון וקונכיה עם תבליטי אריות. כמו כן נמצאו שברי פסל תלת מימדי של אריה, שבר אפריז ועליו תבליט תימורה ושני דגים מצטלבים. במערב האתר נמצא במבנה מן התקופה הממלוכית, ריכוז של עמודים וכותרות יוניות ודוריות. נראה שבית-הכנסת נמצא בנקודה המזרחית ביותר, אך קירותיו נשדדו וחלקיו הארכיטקטוניים פוזרו.

ח' א-דיכה

נמצאת על הגדה המזרחית של הירדן כ-3 ק"מ מצפון לכנרת. בית-הכנסת מכוון ממזרח למערב וחזיתו המפוארת נמצאת ממערב. לפני החזית מרפסת מרוצפת אבן שעולים אליה במדרגות משני קצותיה. בחזית שלושה פתחים: המרכזי רחב וגבוה מן האחרים. משקוף הפתח המרכזי מעוטר בזר הנישא על-ידי שתי "ניקות" מכונפות. מעל למשקוף קשת משחררת מעוטרת בשריג גפן. משקופי הפתחים הצדדיים עוטרו בשריגי גפן ואפריזים קמורים. בשתי פינות קיר החזית בולטות שתי אומנות מלבניות דבוקות ולהן כותרות יוניות אלכסוניות. לחזית הקומה השניה שייכים חלקי חלון שלצידיו צמדי עמודים עם חריץ לולייני ומשקופו עשוי כגמלון שעליו תבליטי שריג גפן ובעלי חיים: דולפין (?), אריות ונשר. על משקופי חלונות נוספים מופיע גמלון קשות. חזית המבנה מוכתרת בגמלון סורי שבסיסו מעוטר באפריז קמור עם מקלעות צמחיות וגייסון ובו רצועות שיניות, אסטרגל וביצים ורמיים. אולם התפילה (10.8x13.8 מ') מחולק לאולם תווך ושני סטווים על-ידי שני טורי עמודים. בכל טור שלושה עמודים וחצי עמוד

תכנית בית-הכנסת בדיכה

טבולה אנטזה ובתוכה כתובת ארמית שחוקה מאד שלא פוענחה. סביב המבנה ובבתי הכפר נמצאו חלקים שמקורם בבית-הכנסת ובהם שבר כותרת יונית, שבר קונכי, חלקי אפריז קמור עם מקלעות צמחיות וורדות, כרכוב מעוטר בדגם צמחי, תבליט ורדה בתוך זר ועוד.

תבליט של אריה מארון הקודש בזממירה

ח' זממירה

אתר קטן מצפון לנחל זויתן. בקצה המערבי של החורבה נתגלה מבנה גזית בציר מזרח-מערב. פתחו היחיד קבוע בחזית המערבית מעט צפונה לציר האמצע, כדי לאפשר בניית ארון קודש מבפנים. מזוזות הפתח מגולפות ומעליו קשת משחררת עם כיור ארכיטרב יוני. לפני הפתח ריצוף גזית של רחבה או פורטיקו. בשתי פינות קיר החזית אומנות דבוקות ולהן כותרות יוניות אלכסוניות בדומה לבית-הכנסת בדיכה ובכורזין. ראוייה לציון אבן מלבנית שעליה תבליט עמוד עם בסיס וכותרת. על העמוד מטפס אריה קטן שראשו הושחת. נראה שתבליט זה היה שייך לעיטורי ארון הקודש. במבנה מאוחר בסמוך נמצאה בשימוש משני אבן עם חריתה גסה של מנורת שבעת הקנים ושני עגולים, שמקורה כנראה בבית מגורים.

אחמדיה

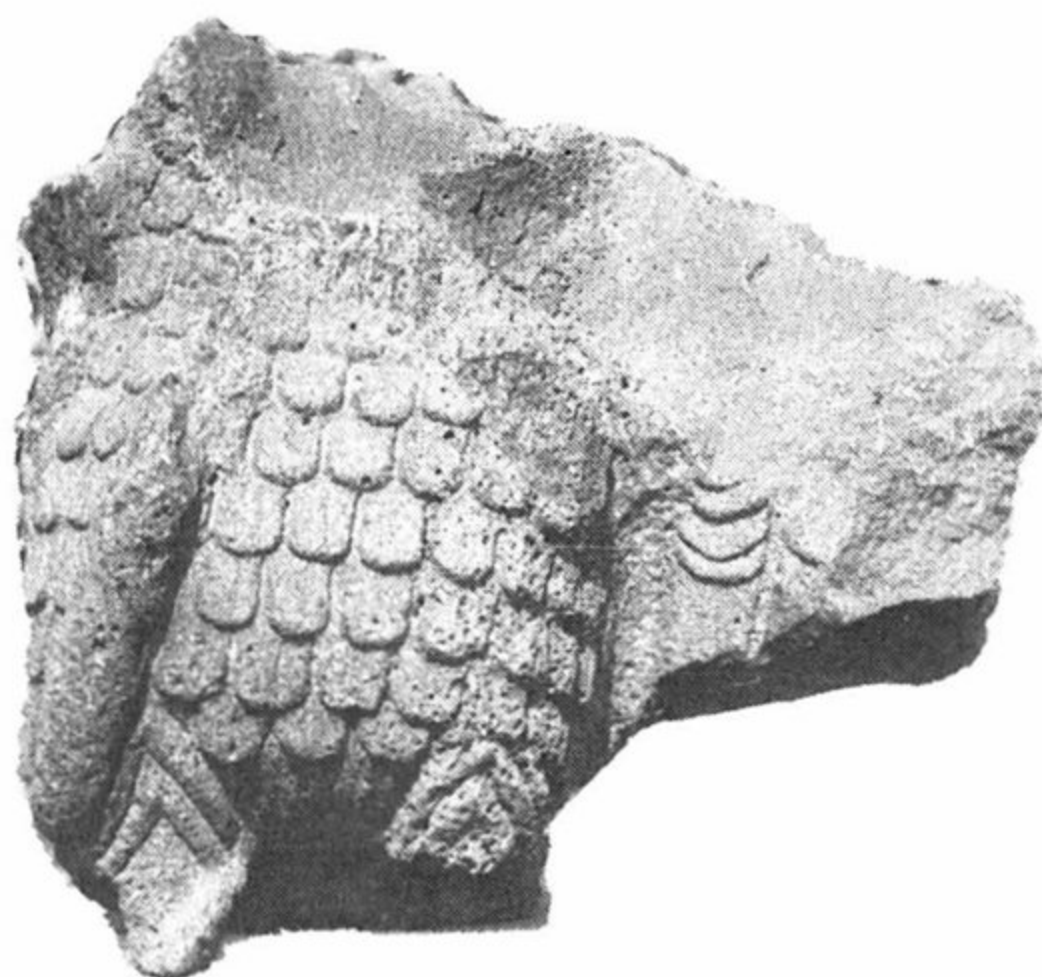
חורבה וכפר נטוש מצפון-מזרח לקצרין, בקצה מתלול קלוח שלרגליו ארבעה מעיינות. האתר נתגלה בידי ג. שומכר בשנת 1884 שתיעד את מרבית הפריטים שמקורם בבית-הכנסת (שחלקם נעלם מאז). האתר הקדום משתרע על הגבעה הדרומית-מערבית ושיפוליה. על המדרון נמצא משקוף תקוע בקרקע ועליו קשר הרקולס. במעלה הגבעה, בתוך מבנה סורי בשימוש משני, פזורים עמודים וכותרות דוריות. בחצר הבית נמצאה אבן שהיא שבר מקורת ארכיטרב ועליה שריג גפן היוצא מאמפורה. על הפסיה קטע מכתובת עברית שמשמעותה לא נתבהרה כל צרכה: "תמושמשמר". כן נמצאו שבר כתובת יוונית ועל אבן אחרת מנורת שבעת הקנים. למרגלות הגבעה נמצא שבר כן (פדסטל) ובסיס של עמוד. במאה שעברה תיעד שומכר כמה פריטים שמקורם בבית-הכנסת, בהם שברי משקופים שעל האחד ראש שור נושא גרלנדה ועל השני נשר פרוש כנפיים ולשני צידיו דגים. כן נמצאו שני שברי משקוף שעליהם חרותות מנורות שבעת

ח' ח'וח'ה

חורבה נמצאת על המדרון הדרומי של נחל דליות, כ-1 ק"מ מצפון-מזרח למושב מעלה גמלא. במרכז הכפר נתגלה קיר ארוך בנוי אבני גזית בשימוש משני; באזור זה היה בית-הכנסת. כן נמצאו בכפר פריטים אחדים שמקורם בבית-הכנסת: אבן עם תבליט נשר, חלק אפריז קמור שעליו תבליט מקלעות עלים וורדה, כותרות יוניות ודוריות, מסד של עמוד ועוד.

ח' בית לביא (וחשרה)

חורבה מצפון-מזרח לפסגת קובת קרעה, בראש ואדי נוחיילה. בקצה המערבי של הכפר נמצאו שרידי מבנה גזית, שקיר חזיתו הפונה לדרום נשתמר לגובה שני נדבכים. הפתח המרכזי מוסט מציר האמצע. מזוזות הפתח הראשי מגולפות. מצפון למבנה נמצא משקוף, שקצותיו שבורים. על המשקוף תבליט אריה שגופו מן הצד ופניו לחזית. רק קווי מתאר הגוף והרעמה נשתמרו, בעוד שהראש הושחת. מימין לראש האריה

עיטור נשר מגמלון בית-הכנסת בג'רבה

בבית-הכנסת, כמו שבר משקוף שעליו זר הקשור בתחתיתו בקשר הרקולס וכן שריגי גפן ואשכולות.

ג'רבה

החורבה נמצאת בראש המדרון המזרחי של נחל משושים ועליה בית קברות מאוחר. בצפון-מערב בית הקברות שרידי קיר בנוי אבני גזית עם מזוזה באתרה ונראה שזהו מקום בית-הכנסת. תכניתו איננה ברורה. בכפר נמצאו בשימוש משני פריטים ארכיטקטוניים שמקורם בבית-הכנסת ובהם חוליות עמודים, בסיס אומנה אטי, כותרות דוריות ושבר ספסל. ראוי לציון תבליט נשר מגולף בשלושה ממדים שראשו הושחת. הנשר עיטר ככל הנראה את קודקוד הגמלון בדומה לבית-הכנסת בכורזין.

דיר עזיז

חורבה גדולה על המדרון הדרומי של נחל כנף, כ-3.5 ק"מ ממזרח לחורבת כנף. האתר מכוון בציר מזרח-מערב. הפתח הראשי במערב לא נשתמר, אך לידו מונח המשקוף שעליו תבליט זר וקשר הרקולס. בתוך המבנה נשתמרו שני עמודים באתרם, ונראה שאולם התפילה חולק על-ידי שני טורים של ארבעה עמודים לאולם תווך ושתי סיטראות. על העמודים הונחו קורות ארכיטרב אחת מהן מבצבצת מן המפולת. במדרון שמתחת לבית-הכנסת פזורות חוליות עמודים, כותרות דוריות וכותרות אומנה. השרידים

קנים וכתובת קבורה יוונית שתרגומה "שמעון בן יוסטינוס". מקום בית-הכנסת לא אותר לפי שעה.

בתרא

אתר קטן על קצה שלוחה מצפון למפגש נחל דליות ונחל בתרא. בתי הכפר בנויים על המדרון התלול הפונה לדרום. בית-הכנסת בנוי על פסגת המדרון. רק קטע מקירו המערבי נשתמר לגובה נדבך אחד, אולם ממדיו ברורים מסימני החציבה בסלע. ציר המבנה מצפון-מזרח לדרום-מערב, וחזיתו בדרום-מערב. בתוך המבנה פזורים חלקי כרכובים, חצי כותרת יוונית דבוקה וכותרות דוריות. ממערב למבנה נמצא משקוף שבור שעליו זר הקשור בקשר הרקולס שקצותיו מתפתחים כשריג גפן עם עלים וביניהם ורדות. לאחרונה גילה צ. אילן באתר כמה פריטים נוספים שמקורם בבית-הכנסת ובהם כותרת יוונית שעליה תבליט שריג גפן ואקנטוס.

אל-חסיניה

בית-הכנסת נמצא בקצה הצפוני של הכפר, שם נמצאה רצפתו העשויה טיח וכמה מקירותיו. המבנה בכללו הרוס ביותר. באתר פזורים חלקים ארכיטקטוניים רבים באיכות מעולה, וביניהם מזוזה מגולפת של פתח בית-הכנסת, כותרות דוריות וחלק מגייסון מעוטר בעושר רב. ל. אוליפנט מציין שהבדווים חפרו והוציאו מן החורבה שני תבליטי אריות, אחד מהם תועד על ידו. ג. שומכר תיעד פריטים נוספים שמקורם

מצביעים על מבנה בית-כנסת הדומה לזה שנחשף בח' כנף, מראשית המאה ה-6 לסה"נ.

ח' זוויתן

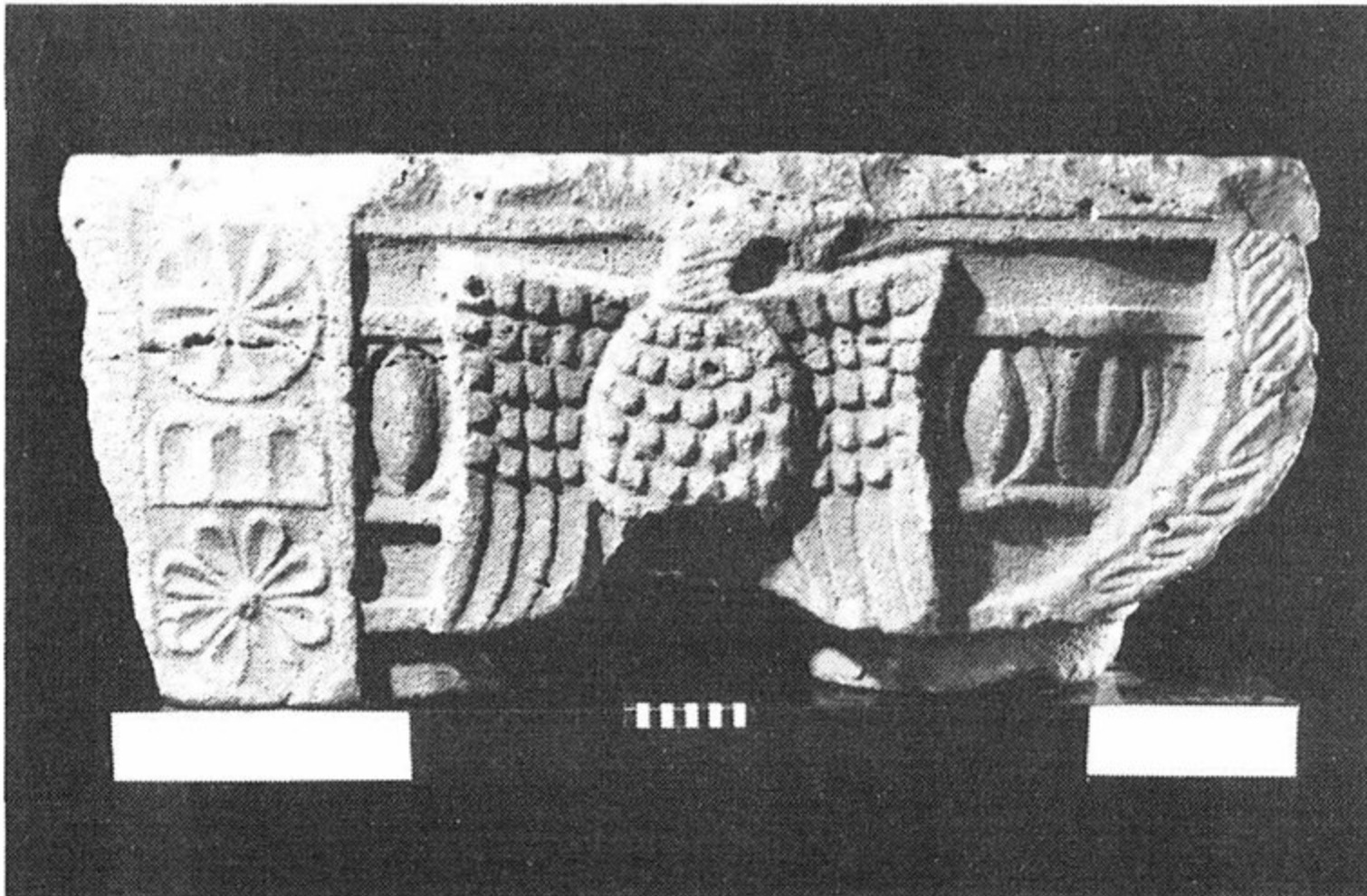
חורבה קטנה על גדת נחל זוויתן, סמוך למפגשו עם נחל משושים. באתר נמצאו שרידי מבנה גזית שנהרס בחלקו על-ידי סחיפת הנחל וכוסה בדרדרות של גושי סלע. ציר המבנה ממזרח למערב ואורכו כ-13.10 מ'. בקיר הדרומי פתח קטן, מעוטר באומנות דבוקות שלהן בסיס אטי. בערוץ הנחל מתחת לחורבה נמצאו כמה כותרות דוריות.

טייבה

במרכז הכפר, הנמצא על גדת נחל יהודיה, מבנה מאוחר בשימוש משני, הבנוי על יסודות בית-הכנסת שבניינו לא נשתמר. בקיר הדרומי נשתמר משקוף בית-הכנסת בשלמותו בשימוש משני (הועבר למוזיאון קצרין). על המשקוף תבליט זר שבמרכזו ורדה ולשני צידיו מדליונים בולטים שעליהם וורדות גיאומטריות. בשולי הדגם ענפי תמר ומסגרת המשקוף מוקפת רצועת ביצים ורמיים. מקום המשקוף וכיוון הבניין המאוחר מרמזים שמבנה בית-הכנסת היה בציר צפון-דרום וחזיתו בדרום. בסמוך למשקוף נמצאו גם שתי קונסולות אבן שעליהן עלי אקנטוס. כן נמצאו בכפר כותרת יונית, כרכובים מגולפים, בסיסי אומנות וקורות ארכיטרב.

אום אל-קנאטיר

האתר בנוי על מדרגת אבן גיר מתחת למצוק הבזלת של רמת הגולן, ליד היובל הצפוני של נחל סמך. מדרום לבית-הכנסת נובע מעיין שעליו מבנה עם שתי קשתות ומכאן שמו הערבי של האתר. בית-הכנסת השתמר לגובה נדבכים אחדים באבני גזית, בעיקר בקירו הדרומי. המבנה מכוון מצפון לדרום וחזיתו בדרום. לפני הפתח פורטיקו קטן מרוצץ באבן שעולים אליו בשלוש מדרגות. לפורטיקו שני עמודים שעליהם כותרות סל עם דגם רשת בתבליט. הפתח המרכזי נקבע מעט מזרחה מציר האמצע של המבנה, כנראה כדי להותיר מקום לארון קודש מבפנים. מזוזותיו מכוירות באלכסון. משקופו לא נתגלה ואולם בסמוך נמצאה אבן קשת משחררת שעליה רצועות עיגולים, זיגזג וניצנים. בראש הקשת עיטור דמוי מנורה (?) ולה שלושה קנים. לקיר החזית שייכים גם חלקי חלונות מעוטרים ולהם משקופים מעוצבים כגמלון סורי וכן אומנות בעלות כותרות מעוטרת ברצועת מיאנדר, ביצים ורמיות ושיניות. במפולת בית-הכנסת נמצאו שתי אבנים דומות שמכל אחת בולט פסל תלת ממדי של חלקו הקדמי של אריה (רק הרגליים נשתמרו). אריות אלה עיטרו כנראה את בסיסו של ארון הקודש. המבנה כולו הוכתר בגמלון שבקדקדו תבליט נשר פרוש כנפיים. פתח צדדי לאולם נמצא בקיר המערבי. תכנית אולם התפילה כוללת שלושה טורי עמודים. שני טורים של

פריט מארון הקודש בבית-הכנסת באום אל קנאטיר

משקוף הפתח המרכזי בבית-הכנסת בעסליה מעוטר בארון קודש ומנורות

באבני גזית ונשתמר בגובה חמישה נדבכים. במרכז החזית פתח יחיד, שמזוזותיו ומשקופו אינם מעוטרים. אולם התפילה מחולק על-ידי שני טורים של שלושה עמודים לאולם תווך ושתי סיטראות. רק אחד מן העמודים שרד באתרו. פנים המבנה גדוש במפולת אבנים, וניתן להבחין בכותרות יונית ודורית. בקיר הצפוני-מערבי סימנים לפתח אל מרחב צר הצמוד לכל אורכו לאולם.

עסליה

בית-הכנסת נבנה על טרסה סמוך לראש המדרון במערב הכפר. המבנה הוא מלבני בציר צפון-דרום. חלקו המערבי הרוס כמעט לחלוטין ועל חלקו המזרחי בנוי בית סורי מאוחר, שהשתמש בקירות הקדומים של בית-הכנסת. עמוד אחד הנמצא באתרו, מרמז על חלוקת האולם לאולם תווך ושני סטווים בעזרת שני טורים של ארבעה עמודים. הקירות מצידם הפנימי, דופנו בטיח ועליהם טביעות בדגם אידרת הדג. החלקים הארכיטקטוניים של המבנה פזורים במפולת במדרון מתחת לבית-הכנסת. כותרות העמודים הן בסגנון היוני ודומות מאד לאלה שנתגלו בבית-הכנסת בקצרין. גם מזוזות הפתח הראשי שנמצאו בסמוך לקיר הדרומי זהות בכיוון לאלה

חמישה עמודים במקביל לקירות האורך וטור נוסף במקביל לקיר הצפוני. ראויה לציון כותרת של זוג עמודונים שעליה תבליט נשר פרוש כנפיים וורדות, ונראה שהשתייכה להיכלית בנויה אבן של ארון הקודש. מבנה בית-הכנסת התמוטט כנראה ברעש אדמה ומרבית קירותיו ופריטיו הארכיטקטוניים נמצאים במפולת אדירה בין שרידי הקירות. קוהל וואצינגר וכן מעוז הבחינו בשלב של תיקון בית-הכנסת עוד בתקופה העתיקה, שכלל סגירת המרווחים שבין העמודים בטור המערבי, בקיר אשר בתוכו שלובים פריטים ארכיטקטוניים. נראה ששינוי זה נעשה עקב התערערות המבנה, אולי ברעש אדמה. בית-הכנסת באום אל קנאטיר מיוחד באופיו הארכיטקטוני ועיטוריו בין בתי-הכנסת בגולן ואין דומה לו לפי שעה בממצאי הסקר. לפי סגנונו האומנותי והשוואתו לבתי-כנסת אחרים בגולן, ניתן לתארכו למחצית השניה של המאה ה-5 לסה"נ.

צלבה

בית-הכנסת נמצא על המדרון הצפוני-מערבי של שלוחה מדרום לנחל בתרא. זהו מבנה קטן הבנוי על טרסה הבנויה אבנים גדולות בה משולבים גם חלקי בתי בד. רק קיר החזית בדרום-מערב נבנה